

УДК 303.446.4:339.56

JEL: N01, N70

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-9110-9129>

Н.О. Горін

ІСТОРИОГРАФІЯ ЗОВНІШНЬОЕКОНОМІЧНИХ ЗВ'ЯЗКІВ УКРАЇНИ

У статті проаналізований стан наукового вивчення зовнішньоекономічних зв'язків України. Узагальнено та охарактеризовано основні групи історіографічних джерел з теми. Виокремлено проблемні та дискусійні питання, що потребують додаткового дослідження в майбутньому.

Ключові слова: економічні зв'язки, міжнародна торгівля, історіографія, джерельна база дослідження.

Постановка проблеми. На сучасному етапі суспільного розвитку невід'ємною частиною товарного виробництва є вихід на міжнародні ринки. Зовнішньоекономічні зв'язки як на загальнодержавному так і на регіональному рівнях характеризують затребуваність та конкурентоспроможність національної продукції. Вони відображають рівень включеності держави та її компаній в глобальні господарські відносини, є одним з головних показників її розвитку загалом. «Життя тече, як вічно повноводна торгова ріка. Якщо ми хочемо зрозуміти швидкість і характер її течії, нам необхідно вирушити до її витоків», пише Вільям Бернстайн. Потяг до обміну і торгівлі є частиною людської природи. Саме торгівля виступає тією сполучною ланкою, що забезпечує розвиток підприємств і держав, слугує запорукою добробуту її громадян. Адже, як слушно зауважив Фредерік Бастіа, якщо через кордони не пускати товари, через них пройдуть солдати. Кожна країна має свої особливості, як економічні, так і політичні, релігійні, соціальні, ментальні, географічні та інші, що формувались впродовж століть попереднього розвитку, безпосередньо або ж опосередковано впливали на ступінь, інтенсивність та характер економічних зв'язків між містами, землями, князівствами та державами. Завдання вивчення, наукового осмислення та історико-теоретичного узагальнення витоків і розвитку міжнародних еко-

номічних зв'язків України загалом, і торгових зокрема, передбачає опрацювання великої кількості літератури, присвяченої цьому питанню. Вивчення історії науки має в своїй основі використання як об'єкта дослідження писемних пам'яток і тематичних наукових досліджень, котрі писались в різних історичних умовах та на різній джерельній базі, про різні історичні періоди та географічні регіони, вектори та форми зовнішньоекономічних зв'язків, про торговельні контакти між містами, регіонами (землями) та країнами. З огляду на відсутність державності впродовж тривалого часу та ідеологічної деформації суспільної історичної свідомості актуальним завданням постає відродження економічної історіографії як джерельної бази дослідження економічної історії України загалом, і трансформації її зовнішньоекономічних зв'язків та контактів зокрема.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Серед останніх наукових публікацій, присвячених ретроспективі міжнародних економічних зв'язків України, низка публікацій стосувалась саме історіографічної тематики. Так, проблему економічного розвитку Правобережної України у XVI–XVIII ст. у польській історіографії дослідив В. Берковський. Історичні джерела та публікації про торговельні зв'язки Південної України з Османською імперією проаналізовані у статті В. Тимченка. Дослідженням історії вивчення питань зовнішньої торгівлі українських губерній кінця XIX – початку XX ст. присвячені публікації О. Пилипенка та І. Жиленкової. Історіографічні та теоретико-методологічні аспекти вивчення української торгівлі, «виходу» її на зарубіжжя у XVIII – на початку XX ст. висвітлені в окремих статтях та монографіях О. Годуновського, О. Гуржія та О. Ресента. Особливу увагу дослідники приділяють південним регіонам, котрі мали свою господарську специфіку. Загалом більшість сучасних праць мають вузько проблемний характер, присвячені або окремим локальним питанням зовнішньоторговельних контактів, або певним історичним періодам. З огляду на це, актуальним завданням постає аналіз, систематизація та узагальнення джерельної бази дослідження зовнішніх економічних зв'язків України.

Метою статті є систематизація, оцінка та характеристика джерел та наукових праць з історії міжнародних економічних зв'язків України на основі методологічних засад кумулятивності та еволюційності наукового пізнання.

Виклад основного змісту дослідження. Однією з перших та найбільш розвинених форм міжнародних економічних зв'язків є торгівля. Вона зародилася ще до нашої ери та почала поширюватись із формуванням перших національних держав. Звісно, що обсяги такої торгівлі були не значними, адже домінувало в ті часи здебільшого натуральне господарство. Проте потреби держав у сировині та продуктах, які неможливо або надто складно було самостійно виробляти, задовольнялись через канали міжнародної торгівлі, яка стала основною формою тогочасних міжнародних економічних відносин. Так, вже для полісів стародавньої Греції було притаманне домінування зовнішньої торгівлі над внутрішньою. Головними чинниками експорту сільськогосподарської продукції та ремісничих виробів були відмінності в розвитку продуктивних сил та нерівномірність розміщення природних ресурсів.

Соціально-економічний розвиток Русі був у центрі уваги багатьох істориків. Чільне місце в дослідженнях займало питання розвитку ремесла і торгівлі, зокрема зовнішньої. Головними джерельними ресурсами для науковців були дані археологічних експедицій, записи актових книг, нумізматичні знахідки, писемні джерела (літописи, збірники руського права, щоденники мандрівників і дипломатів) та закордонні джерела (античні, візантійські, західноєвропейські, скандинавські та східні)¹⁵.

Із постанням держави Київська Русь провідним фактором її економічного життя стала торгівля, особливо зовнішня. Вчені, зокрема В. Ключевський¹⁶, О. Єфименко¹⁷, К. Єгоров¹⁸, В. Бутенко¹⁹, П. Мельгунов²⁰, П. Мілюков²¹ називають поширення зовніш-

¹⁵ Древняя Русь в свете зарубежных источников: Хрестоматия в 5-ти т. Под редакцией Т.Н. Джаксон, И.Г. Коноваловой, А.В. Подосинова. Москва, 2009. Т. 1: Античные источники. 352 с.; Москва, 2010. Т. 2: Византийские источники. 384 с.; Москва, 2010. Т. 3: Восточные источники. 264 с.; Москва, 2010. Т. 4: Западноевропейские источники. 512 с.; Москва, 2009. Т. 5: Скандинавские источники. 384 с.

¹⁶ Ключевский В.О. Политическое значение древнерусского государства в связи с заграничной торговлей. *Киевская Русь: сборник статей под ред. В.Н. Сторожева*. Москва: Тип. И.Д. Сытина. Т. 1. 661 с.

¹⁷ Єфименко А.Я. История украинского народа. Санкт-Петербург: Тип. «Брокгауз-Ефронь», 1906. Вып. 1. 392 с.

¹⁸ Єгоров К.Л. Образование Киевской Руси. Москва, 1997–2000. 142 с.

¹⁹ Бутенко В.А. Краткий обзор истории русской торговли. Санкт-Петербург, 1911. 167 с.

²⁰ Мельгунов П.П. Очерки по истории русской торговли IX–XVIII вв. Москва: Изд. магазина «Сотрудник школ» А.К. Залесской, 1905. 291 с.

ньої торгівлі у Київській Русі унікальним явищем, адже вона сприяла розвитку міст, ремесел, промислів, налагодженню ділових та дипломатичних відносин між державами. Про економічні зв'язки з європейськими та східними країнами писали М. Грушевський²², Н. Полонська-Василенко²³, А. Чуткий²⁴, Д. Дорошенко²⁵, Й. Кулишер²⁶, І. Шекера²⁷, Г. Вернадський²⁸, Б. Рибаків²⁹, В. Потін³⁰, А. Назаренко³¹, О. Сидоренко³², О. Головка³³, Л. Данилова³⁴, М. Левченко³⁵, В. Василевський³⁶, В. Пашуто³⁷,

²¹ Милуков П.Н. Очерки по истории русской культуры: в 2 ч. Санкт-Петербург, 1909. Ч.1: Население, экономика, государственный и сословный строй. 2-е изд. С. 111–112.

²² Грушевський М.С. Історія України-Руси. Львів: Наукове товариство імені Шевченка, 1905. Т.3. 588 с.

²³ Полонська-Василенко Н.Д. Історія України. Київ: Либідь, 1995. Т. 1. До середини XVII століття. 672 с.

²⁴ Чуткий А.І. Нариси з економічної історії України. Київ: Темпора, 2013. Кн. 1. 616 с.

²⁵ Дорошенко Д.І. Нарис історії України. (до половини XVII ст.). Київ: Глобус, 1992. Т. 1. 238 с.

²⁶ Кулишер И.М. История русской торговли. Петербург: Тип. Коминтерна, 1923. 328 с.

²⁷ Шекера І.М. Міжнародні зв'язки Київської Русі: З історії зовнішньої політики Русі в період утворення і зміцнення Древньоруської держави в VII–X ст. Відп. ред. К.І. Стецюк. АН Української РСР. Інститут історії. Київ: Вид-во АН УРСР, 1963. 199 с.

²⁸ Vernadsky G. *Kievan Russia*. New Haven: Yale Univ. Press, 1973. 430 p.

²⁹ Рыбаков Б.А. Торговля и торговые пути. История культуры древней Руси. Москва: АН СССР, 1951. С. 315–369.

³⁰ Потин В.М. Древняя Русь и европейские государства в X–XIII вв. Ленинград: Советский художник, 1968. 237 с.

³¹ Назаренко А.В. Древняя Русь на международных путях: Междисциплинарные очерки культурных, торговых, политических связей IX–XII веков. Москва: Языки русской культуры, 2001. 784 с.

³² Сидоренко О.Ф. Торговельні шляхи Русі зі Сходом у ранньофеодальний період. *Історичні дослідження. Вітчизняна історія*. 1989. Вип. 15.

³³ Головка О.Б. Русь у міжнародному житті Європи IX–X ст. Київ, 1994. 29 с.

³⁴ Данилова Л.В. Товарное производство на Руси (до XVII в.). *Вопросы истории*. 1954. № 1. С. 117–136.

³⁵ Левченко М.В. Очерки по истории русско-византийских отношений IX–XIV. Москва: Изд. Акад. наук СССР, 1956. 567 с.

³⁶ Васильевский В. Древняя торговля Киева с Регенсбургом. *Журнал Министерства народного просвещения*. 1888. Июль. С. 121–150.

³⁷ Пашуто В.Т., Новосельцев А.П. Внешняя торговля Древней Руси (до середины XIII в.). *История СССР*. 1967. № 3. С. 81–109.

В. Даркевич³⁸, І. Іванцов³⁹, Ф. Дворнік⁴⁰, С. Франклін та Дж. Шепард⁴¹ та ін. Дослідники здебільшого звертали увагу на напрями торгівлі й торгіві каравани, торгіві договори і торгіві центри, аналізували роль Київської Русі як транзитного центру міжнародного руху товарів, оцінювали вплив зовнішньої торгівлі на розвиток товарного виробництва на Русі, досліджували участь Церкви в поширенні торгівлі, виокремлювали домінуючі предмети експорту та імпорту Київської Русі.

Важливу роль у розвитку зовнішньоторговельних контактів відігравали окремі землі, які входили до складу Київської Русі, зокрема Галицька й Волинська. Ці території після ослаблення та роздроблення Русі на феодальні князівства, завдяки зручному географічному розташуванню, розвитку ремесел, покращенню торгової інфраструктури (митниць, складів, шляхів сполучень, засобів транспортування товарів і т.д.), посилюють свої економічні зв'язки з Візантією та країнами Сходу в XIII – першій половині XIV ст. і стають потужним торговим осередком у східноєвропейському регіоні.

Джерельну базу дослідження зовнішньоторговельних зв'язків Галицької та Волинської земель складають писемні твори, матеріали археологічних експедицій, а також нумізматичні знахідки, які надають цінну історичну інформацію про напрямки і форми зовнішньоекономічних зв'язків, про розвиток торгівельно-грошових відносин між країнами, землями, краями та окремими містами. До писемних джерел можна віднести літописи (Київський літопис, Галицько-Волинський літопис, Хроніка Галла Аноніма), щоденники або описи подорожей мандрівників та монахів (монаха Юліана, Джованні дель Плано Карпіні, Гійома де Рубрука, Марко Поло, францисканця Одоріко Порденоне, домініканця Іордана Каталані).

Комплексне використання джерел дає можливість дослідити основні напрямки і форми економічних зв'язків Галицької та Во-

³⁸ Даркевич В.П. К истории торговых связей Древней Руси (по археологическим данным). *Краткие сообщения Института археологии АН СССР*. 1974. Вып. 138. С. 93–103.

³⁹ Іванцов І.О. Торговля Київської Русі IX–XIII ст. Науковий архів Інституту археології НАН України. Ф.12, 42 (рукопис). 50 с.

⁴⁰ Dvornik F. The Kiev State und its Relations with Western Europe. *Transactions of the Royal Historical Society*. L., 1947. Ser. IV. Vol. 29. P. 27–46.

⁴¹ Franklin S., Shepard J. *The emergence of Rus. 750–1200*. London; New York: Routledge, 1996.

линської земель і їх інфраструктуру. Перші наукові розвідки зовнішньоекономічних зв'язків Галицької та Волинської земель почалися в другій половині XIX ст. До вивчення цієї проблеми звернувся М. Грушевський в своїй багатотомній «Історії України-Руси». Зокрема, вчений досліджував трансформацію напрямів економічних контактів та їх інфраструктуру⁴². Проблема торговельних шляхів та джерелознавчий аналіз імпортованих товарів здійснені Я. Пастернаком⁴³. Окремим аспектам інфраструктури та характеристик товарних груп привізних та вивізних товарів присвячені праці І. Крип'якевича⁴⁴, М. Котляра⁴⁵, М. Рожка⁴⁶, А. Копитка⁴⁷. Проблеми міжнародних економічних відносин регіону в цілому та окремих міст були також предметом дослідження в наукових розвідках І. Свешнікова⁴⁸, С. Терського⁴⁹, А. Копитка⁵⁰. Роль нуміз-

⁴² Грушевський М.С. *Історія України-Руси*. Нью-Йорк: Книгоспілка, 1955. Т. VI: Життя економічне, культурне, національне XIV–XVII віків. 670 с.

⁴³ Пастернак Я. Старий Галич. Археологічно-історичні дослідження у 1850–1943 рр. Краків – Львів, 1944. 238 с.; Пастернак Я. *Археологія України*. Первісна, давня та середня історія України за археологічними джерелами. Торонто, 1961. 702 с.

⁴⁴ Крип'якевич І.П. Галицько-Волинське князівство. Київ, 1984. 174 с.; Крип'якевич І.П. *Джерела з історії Галичини періоду феодалізму (до 1772 р.)*. Київ, 1962.

⁴⁵ Котляр М.Ф. Галицько-Волинська Русь. Київ, 1998. 336 с.

⁴⁶ Рожко М.Ф. Карпатські шляхи та їх оборона. *Український історичний журнал*. 1990. № 10. С. 86–97.

⁴⁷ Копитко А.Д. Інфраструктура зовнішньоекономічних зв'язків Галицької та Волинської земель (XIII – перша половина XIV ст.). *Король Данило та його доба (XIII ст.)*. Матеріали міжнародної наукової конференції. Львів, 2002. С. 26–41.

⁴⁸ Свешников И.К. Древнерусский город Звенигород и его торговые связи с Востоком. *VI Междунар. конгресс славянской археологии, г. Прилеп (Югославия), 1990 г.: тез. докл., подготовл. совет. исследователями. АН СССР, Ин-т археологии*. Москва: Наука, 1990. С. 195–197.

⁴⁹ Терський С.В. Галицько-Волинські землі у торгівлі з Балтикою (X–XIV ст.). *Gospodarka ludów morza Bałtyckiego. Mare Integrans: studia nad dziejami: wybrzeży morza Bałtyckiego: materiały z IV Międzynar. ses. nauk. Dziejow Ludow Morza Bałtyckiego Wolin, 1–3 sierp. 2008 r.* Toruń: Wyd-wo Adam Marszałek, 2009. Т. 1: Starożytność i średniowiecze. S. 176–186.

⁵⁰ Копитко А.Д. Галицька та Волинська землі і Візантія в системі міжнародних економічних зв'язків (XIII – перша половина XIV ст.). *Король Данило Романович і його місце в українській історії. Матеріали міжнародної наукової конференції 29–30 листопада. 2001 р.* Львів, 2002. С. 97–103; Копитко А.Д. З історії економічних зв'язків Північного Прикарпаття і Західної Волині з країнами Балтійського регіону (X–XIII ст.). *Львівський національний універ-*

матичних джерел в економічних відносинах регіону з країнами Європи і Сходу аналізував М. Котляр⁵¹. Про участь Галицької та Волинської земель у міжнародних економічних зв'язках та зростання їх ролі в системі зовнішньоекономічних зв'язків руських земель у XIII–XIV ст. згадує в своїй ґрунтовній монографії О. Сидоренко⁵², яка цілком присвячена дослідженню ролі українських земель в міжнародній торгівлі середньовічної доби. Використана автором широка джерельна база, що ґрунтується на архівних документах, літописах та щоденниках мандрівників і дипломатів, дає підстави стверджувати, що попри складні геополітичні та гео економічні обставини, український народ створював внутрішній товарний ринок і займався міжнародною торгівлею з багатьма сусідами й далекими країнами Європи, Близького Сходу, Кавказу та навіть Азії. Дослідниця піддає критиці положення російської та польської історіографії стосовно розвитку і стану товарного виробництва в Україні від часу нашестя орд хана Батия, а також обставин еволюції міжнародної торгівлі українських князівств і земель після ліквідації загарбниками державної незалежності цих утворень. О. Сидоренко обґрунтовує тезу про те, що економічні фактори сприяли консолідації роздроблених українських земель та живили ідею про відродження їхнього суверенітету.

Історію культурних та економічних взаємин східних слов'ян із чехами висвітлює А. Флоровський⁵³. Об'єктом досліджень сучасних польських дослідників, зокрема Я. Котлярчика⁵⁴, Ф. Персов-

ситет імені Івана Франка. Наукові зошити історичного факультету. Львів, 2000. Вип. 3. С. 13–18; Копитко А. Економічні зв'язки Галицької і Волинської земель з Польщею і Чехією (X – перша половина XIV ст.). Львівський національний університет імені Івана Франка. Наукові зошити історичного факультету. Львів, 2001. Вип. 4. С. 25–38.

⁵¹ Котляр М.Ф. Грошовий обіг на території України доби феодалізму. Київ, 1971. 175 с.

⁵² Сидоренко О.Ф. Українські землі у міжнародній торгівлі (IX – сер. XVII ст.). Київ: Наукова думка, 1992. 229 с.

⁵³ Флоровський А.В. Чехи и восточные славяне. Очерки по истории чешско-русских отношений (X–XVIII вв.). Прага, 1935. Т. 1. 519 с; Флоровський А.В. Чехи и восточные славяне. Очерки по истории чешско-русских отношений (X–XVIII вв.). Прага, 1947. Т. 2. 539 с.

⁵⁴ Kotlarczyk J. Grydy Czerwieckie a karpacki system obronny pod Przemysłem we wczesnym średniowieczu. *Acta archaeologica Carpathica*. 1970. Т. XI. Fasc. 2. S. 239–269.

ського⁵⁵ та Т. Керсновської⁵⁶, є торговельні шляхи, що зв'язували Польщу з Галицько-Волинським князівством.

Литовсько-польський період української історії характеризується певними змінами, що відбулися в організації торговельного процесу. Характерним проявом економічного розвитку в цей час став розвиток цехового ремесла у містах, поширення латифундій в сільському господарстві, утворення інститут перекупництва в сфері обміну. Набуває розвитку спеціалізація серед купців: одні зосередилися на внутрішній ярмарковій торгівлі, інші віддали перевагу торгівлі міжнародній. Концентрація населення в містах Західної Європи викликала зростання попиту на продукти сільського господарства і промислів. Неухильне підвищення цін на ці товари не лише на внутрішньому, а й на зовнішньому ринку сприяло зростанню східноєвропейського експорту і поступовому перетворенню його на одну з найважливіших галузей зовнішньої торгівлі міст півночі, а насамперед через Гданськ, якому відводилася роль основного торгового посередника між Західною Європою та українськими містами та регіонами. Місто Гданськ (Данциг) було одним із ключових міст ганзейського економічного союзу. Після підписання Другого Торунського миру 1466 р. між Польщею та Німецьким Ордену у руках Гданська зосередилася майже вся заморська торгівля.

Досить цінним для дослідження торговельної діяльності територій, які перебували у складі Польської та Литовської держав, є впорядкований В. Кравченком та Н. Яковенко збірник актових джерел «Торгівля на Україні, XIV – середина XVII століття: Волинь і Наддніпрянщина»⁵⁷. Зібрані матеріали дають можливість узагальнити мережу ярмарків та торгових шляхів, обсяг та номенклатуру товарів, специфіку грошового обігу. Окремі документи присвячені торговим зв'язкам місцевого купецтва з іншими регіонами України, Польщею, Білорусією, Литвою, Молдовою і Валахією, Росією, Кримом і Туреччиною. Чималий інтерес представляють відомості про участь України у балтійській торгівлі через

⁵⁵ Persowski Fr. Jeszcze o grodach czerwieckich. *Studia Historyczne*. Kraków, 1973. R. XVI. Z. 3(62). S. 441–448.

⁵⁶ Kiersnowska T. Czersk w XIII i XIV wieku. *Ośrodek władzy książęcej na południowym Mazowszu*. Warszawa, 1986. 244 s.

⁵⁷ Торгівля на Україні, XIV – середина XVII століття: Волинь і Наддніпрянщина. АН УРСР. Археограф, комісія та ін.; Упор. В.М. Кравченко, Н.М. Яковенко; Редкол.: М.Ф. Котляр (відп. ред.) та ін. Київ: Наук. думка, 1990. 408 с.

Гданськ. Значне місце у збірнику належить протоколам купецьких спорів, які достовірно фіксують тогочасні звичаї, побут, мову, купецькі традиції. Цінність цього видання полягає в тому, що ряд документів вперше вводяться до наукового обігу.

Питанню торгових шляхів та зовнішньоекономічних зв'язків окремих земель, воєводств, губерній України у XV – першій половині XVII ст. присвячені праці А. Верзілова⁵⁸, М. Грушевського⁵⁹, В. Берковського⁶⁰, І. Грекова⁶¹, В. Дубровського⁶², Г. Боряка⁶³, Я. Кіся⁶⁴, О. Подгарської⁶⁵, В. Чорного⁶⁶, І. Терещука⁶⁷, В. Пришляка⁶⁸, А. Чуткого⁶⁹, В. Колесника й І. Пасюка⁷⁰. Окрема група дослі-

⁵⁸ Верзілов А. Очерки торговли Южной Руси с 1480–1569 гг. *Земский сборник Черниговской губернии*. 1898. № 1. С. 44–66.

⁵⁹ Грушевський М.С. Історія України-Руси: в 11 т., 12 кн. Київ: Наукова думка. 1995. Т. 6. 680 с.

⁶⁰ Берковський В.Г. До історії стану та еволюції мережі торговельних шляхів Волинського воєводства у XVI – першій половині XVII ст. *II Міжнародний науковий конгрес українських істориків «Українська історична наука на сучасному етапі розвитку»*. Кам'янець-Подільський, 17–18 вересня 2003 р. *Доповіді та повідомлення*. Кам'янець-Подільський, Київ, Острог, 2006. Т. 2. С. 395–401; Берковський В.Г. Кредит і контракт в системі міжнародних та міжрегіональних торгових відносин Волинського воєводства (середина XVI – перша половина XVII ст.). *Український історичний збірник*. Київ, 2004. Вип. 7. С. 123–140.

⁶¹ Греков И.Б. Очерки по истории международных отношений Восточной Европы XIV–XVI вв. Москва: Издательство восточной литературы, 1963. 376 с.

⁶² Дубровський В.В. До питання про міжнародну торгівлю в першій половині XVIII ст. *Записки історико-філологічного відділу ВУАН*. Київ, 1931. Т. XXVII.

⁶³ Боряк Г.В. Торговельні шляхи на Волині в першій половині XVI ст. *Минуле і сучасне Волині*. Луцьк, 1985.

⁶⁴ Кісь Я.З історії торговельних зв'язків України в XVI – I пол. XVII ст. *Історичні дослідження. Вітчизняна історія*. Київ, 1982. Т. 8. С. 82–87.

⁶⁵ Подгарська О. Економічні зв'язки Кам'янця-Подільського з містами Молдавії. *Матеріали III-ої подільської історико-краєзнавчої конференції*. Львів, 1970. С. 92–94.

⁶⁶ Чорний В.Б. Острозьке мито та основні торговельні шляхи Поділля й Волині. *Поділля у контексті української історії. Матеріали Всеукраїнської наукової конференції 29–30 листопада 2001 р.* Вінниця, 2001.

⁶⁷ Терещук К.І. Середньовічні торговельні шляхи Східної Волині. Археологія. Київ, 1981. Вип. 36

⁶⁸ Пришляк В.В. Торговельні шляхи Західної Волині в XVI–XVIII ст. *Тези республіканської конференції по Атласу історії культури Волинської області*. Луцьк, 1991.

джень, зокрема Р. Шияна⁷¹, Д. Оляничча⁷², О. Компана⁷³, Н. Котляра⁷⁴, В. Кривоноса⁷⁵, Г. Іванюхи⁷⁶, присвячена розвитку торгівлі в українських містах та їх міжнародним економічним зв'язкам. Про їх широкий спектр може свідчити історія міста Броди, яке в XVII–XVIII ст. знаходилось на перехресті торгових шляхів, що з'єднували Польщу й Литву з Молдовою та Туреччиною. Великий ярмарок у місті приваблював купців з цілої України та із-за кордону. Тут торгували і збіжжям, і худобою, і ремісничою продукцією. Зокрема, потужною була торгівля кіньми, яких сюди приганяли із Правобережної України, Молдавії, Криму, Туреччини і продавали польським, пруським та шведським купцям. Місцеві торговці перепродували товари на ринках Львова і Гданська, на ярмарках Вроцлава, Лейпціга, Амстердама, Флоренції, Болонії, Венеції, у містах Угорщини та Саксонії⁷⁷. Так, в середині XVIII бродівські купці на Лейпцігських ярмарках становили більше третини усіх купців Речі Посполитої⁷⁸. До Бродів приїжджали численні групи східних купців, які реалізували тут свої товари, натомість

⁶⁹ Чуткий А.І. Нариси з економічної історії України. Київ, 2013. Книга 1. На перехресті торгових шляхів. 616 с.

⁷⁰ Колесник В. Особливості розвитку торговельних шляхів на Волині в XIV–XVIII ст. *Історичні студії Волинського національного університету імені Лесі Українки* Луцьк, 2010. Вип. 3. С. 134–139; Колесник В. Розвиток торговельно-економічних відносин на Волині в XVI–XVIII ст. *Історичні студії Волинського національного університету ім. Лесі Українки*. Луцьк, 2010. Вип. 3. С. 10–20.

⁷¹ Шиян Р. Торгівля міст Руського і Белзького воєводств у XVI – першій половині XVII століття. *ЗНТШ*. Львів, 1994. Т. 228. С. 152–157.

⁷² Олянич Д.Г. До історії торгівлі України-Руси з Балтикою, зокрема ж Стародуба з Кенігсбергом наприкінці XVII й на початку XVIII ст. *Записки чину св. Василя Великого*. 1936. Т. 6. Вип. 1–2.

⁷³ Компан О.С. Міста України в другій половині XVII ст. Київ: Вид-во АН УРСР, 1963. 387 с.

⁷⁴ Котляр Н.В. Левантійська торгівля Львова XIV–XV вв. по нумизматическим даним. *Нумизматика и эпиграфика*. Москва: Наука, 1966. Т. VI. С. 135–148.

⁷⁵ Кривонос В. Львівсько-левантійська торгівля наприкінці XV – в середині XVII ст. *Український історичний журнал*. Київ, 1995. № 1. С. 48–57.

⁷⁶ Іванюха Г. Економічна історія Бродів XVII–XVIII ст. Незалежний культурологічний часопис «І». 2012. № 69. Retrieved from: http://www.ji.lviv.ua/n69texts/lvanyuha_Ekonomichna_istoriya_Brodiv.htm

⁷⁷ Lutman T. Studia nad dziejami handlu Brodow w latach 1773–1880. Lwow – Warszawa, 1937. 364 s.

⁷⁸ Baracz S. Wolne miasto handlowe Brody. Lwow, 1865. 198 s.

куплені на місцевих ринках везли продавати на російських ярмарках⁷⁹. Отже, загальна широта зовнішньоторговельних зв'язків окремо взятого містечка Броди була досить значною, завдячуючи, зокрема, і розвитку транзитної торгівлі.

В контексті проведення дослідження щодо регіональних аспектів міжнародних торговельних контактів українських земель, їх участі в транзитній торгівлі можна виокремити публікації А. Войнаровського⁸⁰, М. Петрова⁸¹, О. Білецької⁸², Ю. Сіцинського⁸³, Л. Томіловича⁸⁴, С. Стопенчука⁸⁵, які присвячені висвітленню торговельно-економічних зв'язків Подільської землі. Маючи стратегічне географічне розташування, Поділля впродовж усього часу свого існування володіло торговельними шляхами, які проходили між містами й державами. За допомогою цих життєво необхідних економічних артерій здійснювався і розвиток регіону загалом. Одним із них був північно-східний вектор, а передусім торговельні зносини з Великим князівством Литовським і Московською державою, а також містами, які входили до складу Ганзейського економічного союзу. Подільські міста стали місцем обміну між купцями країн Леванту і далекої півночі. Помітне місце серед

⁷⁹ Подградская Е.М. Экономические связи Молдавского княжества и Балканских стран с Русским государством в XVII веке. Кишинев: Изд-во Штинница, 1980. 160 с.

⁸⁰ Войнаровський А. Північно-східний напрямок зовнішньої торгівлі Поділля в XV – першій половині XVII ст. *Проблеми міжнародних відносин*. 2015. Вип. 10–11. С. 390–402; Войнаровський А. Подільська земля в системі торговельно-економічних зв'язків Польщі та Османського світу у XV – першій половині XVII ст. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова : збірник наукових праць*. Київ: Вид-во НПУ ім. М.П. Драгоманова, 2015. Серія 6 : Історичні науки. Вип. 13. С. 105–110.

⁸¹ Петров М. Місто Кам'янець-Подільський в 30-х рр. XV–XVIII століть: проблеми соціально-економічного, демографічного, етнічного та історико-топографічного розвитку. Миське і замкове управління. Кам'янець-Подільський, 2012. 480 с.

⁸² Білецька О. Поділля на зламі XIV–XV ст.: до витоків формування історичної області. Одеса, 2004. 416 с.

⁸³ Сіцинський Ю. Поділля під владою Литви. Кам'янець-Подільський, 2009. 160 с.

⁸⁴ Томілович Л.В. Наддніпрянська ланка торгового шляху схід-захід в XIII – сер. XVI ст. *Vita Antiqua*. Київ, 1999. № 2. С. 215–222.

⁸⁵ Стопенчук С. Деякі аспекти організації торгівлі на Верхньому Побужжі в II пол. XVI ст. *Історія торгівлі, податків та мита: зб. наук. пр. Дніпропетровськ*, 2011. № 1(3). С. 45–48.

усіх українських міст посідали Кам'янець і Луцьк, котрі сполучали Схід, Крим, Молдавію з литвинами та московитами.

Дослідження міжнародних торговельних зв'язків проводилось також шляхом аналізу товарної номенклатури, відслідковування ланцюгів доданої вартості. Так, на основі фахових досліджень та архівних матеріалів Д. Тоїчкін⁸⁶ зумів провести ретельний аналіз міжнародних торговельних поставок готових екземплярів холодної зброї в Україну, їх частин для місцевого монтажу, а також заліза та сталі, необхідних для виготовлення клинків для внутрішніх потреб та на експорт.

Ціла група праць в українській історіографії присвячена вивченню торговельних зв'язків з окремими країнами. Про важливість молдавського торгового шляху для середньовічної торгівлі та особливості правового впорядкування торговельних відносин між молдовськими та львівськими купцями у XV–XVI ст. пишуть М. Лихогляд⁸⁷, О. Огуй⁸⁸, Є. Подградська⁸⁹ та С. Ковальова⁹⁰. Зокрема, С. Ковальова спирається у своєму дослідженні на аналіз тогочасних документів, зокрема таких: грамота молдавського господаря Олександра Доброго, лист Стефана Великого львівським купцям про право вільної торгівлі на території Молдови, борговий запис господаря Стефана Томші I львівському купцю Мельхеру, листи львівських та молдавських купців до місцевих адміністрацій. С. Ковальова наголошує на важливості таких контактів львівських торговців, адже Молдова мала добрі торговельні зв'язки на той

⁸⁶ Тоїчкін Д.В. Канали постачання в українській землі клинкової зброї та матеріалів для місцевого виготовлення клинків: XVII – перша половина XVIII ст. *Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики*. 2004. № 11. С. 176–186.

⁸⁷ Лихогляд М.Ф. Особливості торгівлі між Лівобережною Україною та Молдовою в II половині XVIII ст. *Наукові записки. Серія: Історія*. Вінниця, 2000. Вип. 2.

⁸⁸ Огуй О. Молдавський торговельний шлях у XIV–XVII ст.: торгівля, товари та мита. *Історія торгівлі, податків та мита. П'ята міжнародна наукова школа-семінар. 27–28 жовтня 2011 р. Дніпропетровськ. Тези доповідей*. Київ, 2011. С. 26–28.

⁸⁹ Подградская Е.М. Торговые связи Молдавии со Львовом в XVI–XVII веках. Кишинев: Изд-во ЦК КП Молдавии, 1968. 224 с.; Подградская Е.М. Экономические связи Молдавского княжества и Балканских стран с Русским государством в XVII веке. Кишинев: Изд-во Штинница, 1980. 160 с.

⁹⁰ Ковальова С.Г. Правове регулювання торгівлі Молдавії з львівськими купцями у XV–XVI ст. *Х міжнародна наукова конференція «Історія торгівлі, податків та мита»*. Дніпро. Тези доповідей. С. 23–25.

час із Польщею, а з Кракова до Сучави транзитом через Львів проходив важливий міжнародний торговий шлях, що з'єднував Західну Європу з південними та східними країнами. Тож молдавські та волоські господарі були зацікавлені у налагодженні систематичної торгівлі з львівськими купцями, для чого треба було вжити заходів для безпечного пересування останніх територією Молдавії та Валахії і встановити гарантії проти можливих суперечностей та непорозумінь з місцевою владою та місцевими купцями.

Питанню економічних та політичних стосунків України та Росії та географії торгових зв'язків між ними присвячені праці О. Сидоренко⁹¹, І. Крип'якевича⁹², Ф. Шевченка⁹³, Б. Кафенгауза⁹⁴, А. Раздорського⁹⁵. Про участь українських земель в європейській торгівлі Речі Посполитої пишуть О. Сидоренко⁹⁶, А. Блануца⁹⁷, Д. Олянич⁹⁸, В. Крот⁹⁹, А. Вавжинчик¹⁰⁰. Також вийшли окремі праці про торгові зв'язки з Угорщиною¹⁰¹, Білоруссю¹⁰², Італією¹⁰³, Швецією¹⁰⁴, Китаєм¹⁰⁵, Османською імперією¹⁰⁶.

⁹¹ Сидоренко О.Ф. До питання про географію українсько-російських торговельних зв'язків у другій половині XVI – першій половині XVII ст. *Історико-географічні дослідження в Україні*. 1988. С. 61–67.

⁹² Крип'якевич І.П. Зв'язки західної України з Росією до середини XVII ст. Київ, 1953.

⁹³ Шевченко Ф.П. Політичні та економічні зв'язки України з Росією в середині XVII ст. Київ, 1959.

⁹⁴ Кафенгауз Б.Б. Экономические связи Украины и России в конце XVII – начале XVIII столетия. Воссоединение Украины с Россией. Москва, 1954.

⁹⁵ Раздорский А. Торговые связи Курска с Украиной в XVII веке (по материалам курской таможи). *Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку*. Київ, 2000. Вип. 7. С. 174–184.

⁹⁶ Сидоренко О.Ф. До питання про участь України у європейській торгівлі Речі Посполитої. *Україна і Польща в період феодалізму: зб. наук. пр.* Київ, 1991. С. 47–60.

⁹⁷ Блануца А. Зовнішньоторговельні зв'язки України доби Ягеллонів: загальні тенденції. *Історія торгівлі, податків та мита: зб. наук. пр.* Дніпропетровськ, 2011. № 1(3). С. 37–40.

⁹⁸ Олянич Д.Г. Торговельні зносини України з Бреславлем у 18 ст. *Наша культура*. Варшава, 1936. № 1.

⁹⁹ Крот В.А. Торговля Польши с Турцией в Причерноморье (XV – первая пол. XVI в.). Торговля и мореплавание в бассейне Черного моря в древности и средние века. Ростов-на-Дону, 1988.

¹⁰⁰ Wawrzyńczyk A. Studia z dziejów handlu Polski z Wielkim Księstwem Litewskim i Rosją w XVI wieku. Warszawa, 1956.

¹⁰¹ Шульга І.Г. З історії економічних зв'язків між Лівобережною Україною та Угорщиною в XVIII ст. Українсько-угорські історичні зв'язки. Київ, 1964.

Окремо варто згадати про міжнародні торговельні зв'язки Запорізької Січі. Природно-історична спеціалізація та географічне положення краю, а також її багатогалузеве і досить розвинене господарство спонукало до розвитку різноманітних торговельних зв'язків. Серед торгових партнерів Запорізької Січі були Росія, Гетьманщина, Польща, Литва, Крим, Туреччина, Персія, Вірменія, Греція та інші країни. Інтенсивні торговельні контакти із Туреччиною розвивались ще початку XVII ст. і були формалізовані спеціальним договором у 1649 р. Одним з перших дослідників питання внутрішньої та зовнішньої торгівлі запорожців був А. Скальковський¹⁰⁷. Вчений наголошує на важливій ролі торгівлі у наповненні скарбниці. Особливого розвитку набула транзитна торгівля. Важливою статтею доходу був соляний промисел, який орієнтувався виключно на експорт за посередництва чумаків. Серед сучасних дослідників торговельних зв'язків Січі можна ви-

¹⁰² Завальнюк К.В. Українсько-білоруські торговельні зв'язки у першій половині XIX ст. *Історія України*. 1998. № 20 (Травень); Завальнюк К.В. Торговля промисловими товарами між Україною та Білорусією у другій половині XIX ст. *Український історичний журнал*. 1998. № 4.

¹⁰³ Кривонос В. З історії українсько-італійських зв'язків в середині XIV–XV ст. *Центральна і Східна Європа в XV–XVIII століттях: питання соціально-економічної та політичної історії*. Львів, 1998. С. 144–151; Еманов А.Е., Попов А.И. Итальянская торговля на Черном море в XIII–XV вв. Торговля и мореплавание в бассейне Черного моря в древности и в средние века. Ростов-на-Дону, 1988.

¹⁰⁴ Шаскольский И.П. Об основных особенностях русско-шведской торговли XVII в. Международные связи России в XVII–XVIII вв.: (экономика, политика, культура). Москва, 1966. С. 13–14.

¹⁰⁵ Курц Б.Г. Як повстала державна караванна (валкова) торгівля Росії з Китаєм у XVII віці. *ЗІФВ ВУАН*. Київ, 1929. Кн. XXI–XXII. С. 249–296; Курц Б.Г. Русско-китайские сношения в XVI, XVII и XVIII ст. Харьков, 1929.

¹⁰⁶ Олянич Д.Г. До історії торгівлі України з Кримом (1754–1758) на основі меморіалу французького консуля Шарля Пессонеля. ЗНТШ. 1933. Т. 152; Іналджук Г. Османська імперія: класична доба 1300–1600. Київ, 1998. 287 с.; Тимченко В.М. Розвиток торговельного мореплавання між північнопричорноморськими регіонами Російської імперії та Туреччиною (1774–1853 рр.). *Український історичний журнал*. 2009. № 2. С. 66–77; Тимченко В.М. Роль турків в освоєнні й розвитку торговельної інфраструктури Півдня України та Криму (кінець XVIII – початок XIX ст.). *Проблеми історії України XIX – початку XX ст.*, 2006. 12. С. 126–135.

¹⁰⁷ Скальковский А.А. Хронологическое обозрение истории Новороссийского края: 1730–1823. Одесса, 1836. Ч. I.: С. 1730 по 1796. 326 с.; Скальковский А.О. Історія Нової Січі, або останнього Коша Запорозького. Дніпропетровськ: Січ, 1994. 678 с.

окремити праці Ю. Горобець¹⁰⁸, Ю. Чермошенцевої¹⁰⁹, О. Мірущенка¹¹⁰. Зокрема, О. Мірущенко зазначає, що найбільш традиційною для Вольностей була транзитна торгівля, прибуток від якої Запорожжя отримувало вже тоді, коли торгівля власним продуктом тільки-но зароджувалась. Через Запорожжя проходили товари, які везли з Росії, Гетьманщини, Польщі до Туреччини й Криму та у зворотному напрямку. Частина товарів залишалась в Січі для внутрішніх потреб. Вчений наголошує, що вже із середини XVIII ст. транзитна торгівля поступається зовнішній, з якою остання була пов'язана як напрямками та предметами торгівлі, а особливо внутрішній торгівлі. Розвиток останньої став наслідком суттєвого зростання продуктивних сил Запоріжжя через його орієнтацію на збільшення свого економічного потенціалу. Разом з тим, з другої половини XVIII ст. російський уряд почав вживати заходи щодо контролю над південним напрямком транзитної торгівлі Запоріжжя, які особливо посилились після проведення у 1755 р. митної реформи. Вони конкретизувались регламентацією предметів транзитної торгівлі, що йшли потоком до Туреччини та Криму; впровадженням на Микитинському перевозі посади перекладача, який призначався Колегією іноземних справ і видавав білети усім, хто їхав у південному напрямку. Поступово

¹⁰⁸ Горобець В. Юридичні засади торгівлі Війська Запорозького Низового доби Нової Січі. Наукові записки: зб. пр. молодих вчених та аспірантів Ін-ту укр. археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України. Київ, 2010. Т. 21. С. 101–117.

¹⁰⁹ Чермошенцева Н.М. С.Я. Боровий про торгівельні відносини єврейських купців та запорозьких козаків. *Козацька спадщина*. Дніпропетровськ: Пороги, 2006. Вип. 3. С. 214–216.

¹¹⁰ Мірущенко О.П. Вплив геополітичного становища Нової Січі на економічний розвиток Запорозьких Вольностей. *Наук. пр. іст. фак. Запоріж. держ. ун-ту*. Запоріжжя: Просвіта, 2005. Вип. 19. С. 44–55; Грошовий обіг на запорозьких землях у XVIII ст. в контексті розвитку транзитної та зовнішньої торгівлі Вольностей. *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: зб. наук. пр. К.*, 2004. Вип. 13. С. 134–144.; Економічний розвиток війська Запорозького (Низового) у роки російсько-турецької війни 1768–1774 рр. *Київська старовина*. 2005. № 3–4. С. 128–142.; Напрямки запорозької торгівлі наприкінці XVII–XVIII століття Південна Україна XVIII–XIX ст. *Зап. наук.-дослід. лабораторії історії Південної України Запоріж. держ. ун-ту*. Запоріжжя: РА «Тандем-У», 2003. Вип. 7. С. 248–251; Регулювання російським урядом економічних відносин Гетьманщини та Нової Січі у 40–60-х рр. XVIII ст. *Наук. пр. іст. фак. Запоріж. держ. ун-ту* Запоріжжя: Тандем-У, 1999. Вип. 7. С. 53–61.

посилювалось намагання російського уряду встановити контроль і над зборами з перевозів.

Наприкінці XVIII – на початку XIX ст. відбулись значні зміни в соціально-економічному житті України. Поступово занепадають традиційні форми торгівлі, змінюються форми й методи купівлі-продажу товарів, освоюються нові території, розширюються виробничі зв'язки між окремими містами та регіонами, покращується інфраструктура, удосконалюються засоби транспортування продукції. Господарський розвиток українських губерній супроводжувався становленням південноукраїнських міст, розвитком внутрішньої торгівлі, суднобудування та судноплавства, розширенням торгових зв'язків в межах азовсько-чорноморського басейну, що дало можливість стати, на думку Н. Полонської-Василенко, «основним постачальником сільсько-господарської продукції для Європи»¹¹¹. Питанню налагодження та правового унормування міжнародних торгових зв'язків в означений період присвячені праці Н. Мазуркевича¹¹², Г. Неболсіна¹¹³, В. Золотова¹¹⁴, А. Скальковського¹¹⁵, Я. Рейхмана¹¹⁶, Ф. Захарієвича¹¹⁷, Т. Гончарука¹¹⁸, М. Федорова¹¹⁹, П. Цитовича¹²⁰, Г. Шершеневича¹²¹, Л. Ніселовича¹²².

¹¹¹ Полонська-Василенко Н.Д. Історія України: у 2-х т. К.: Либідь, 1995. Т. 2: Від середини 17 століття до 1923 року. С. 340.

¹¹² Мурзакевич Н. Письма барона Антуаня графу Сегюру о пользе учреждения морской торговли Марсели с Херсоном. *Записки Одесского общества истории и древностей российских*. Одесса, 1883. Т. 13. С. 156–160.

¹¹³ Неболсин Г. Статистическое обозрение внешней торговли России. СПб., 1850. Ч. 1. 409 с.; Ч. 2. 495 с.

¹¹⁴ Золотов В.А. Внешняя торговля Южной России в первой половине XIX века. Ростов: Издательство Ростовского университета, 1963. 192 с.

¹¹⁵ Скальковский А. Взгляд на историю торговли Черного и Азовского морей. *Журнал Министерства внутренних дел*. 1835. № 9. С. 337–364.

¹¹⁶ Reychman J. Le commerce Polonais en mer Noire au XVIIIe siècle par le port de Kherson. *Cahiers du monde russe et soviétique*. Année 1966. Vol. 7. Num. 7–2. P. 234–248.

¹¹⁷ Захариевич Ф.А. Хлебная торговля в черноморских и азовских портах Южной России. СПб., 1854. 52 с.

¹¹⁸ Гончарук Т.Г. Торговля України I половини XIX століття: історія вивчення. Одеса, 1998.

¹¹⁹ Федоров М.П. Конкуренция балтийских и черноморско-азовских портов. СПб., 1909; Федоров М.П. Обзор международной хлебной торговли. М., 1889.

¹²⁰ Цитович П.П. Очерк основных понятий торгового права. Киев, 1886; Цитович П.П. Учебник торгового права. Киев, 1891.

Головними джерелами дослідження питань зовнішньоторговельних зв'язків XIX – початку XX ст. для дослідників є архівні фонди, в яких знаходяться відомості та рапорти митних та карантинних установ щодо перевезення товарів через кордон; імперські укази стосовно організації митної справи та тарифної політики (зокрема укази Катерини II, Павла I та Олександра I); нормативні акти, що стосуються історії України і опубліковані в Повному зібранні законів Російської імперії; ділова документація міністерств, комітетів, департаментів та місцевих урядових установ, органів місцевого і станового самоврядування; міжнародні угоди Російської імперії, в тому числі торговельні; звіти й доповіді губернаторів, керівників митних постів, начальників морських портів, комітетів біржової торгівлі; статистичні документи державного, губерньського та місцевого рівня; публікації в тогочасних періодичних виданнях, зокрема таких, як «Журнал Министерства внутренних дел», «Журнал Министерства государственного имущества», «Огляд сучасних подій сільського господарства Західної Європи» та ін.; матеріали ділового характеру, зокрема листування між купцями (з яким можна дізнатись про фінансові та інші суперечки між ними, встановити географію зовнішньоторговельних контактів), довідники, путівники, адрес-календарі; мемуаристична література учасників господарських та торгових процесів тих часів. Найбільш інформативними джерелами виступають довідникові та статистичні матеріали, котрі містять інформацію як про загальний вивіз продукції з країни, так і інформацію, виокремлену по губерніях. Джерела дослідження зовнішньоекономічної діяльності українських губерній Російської імперії узагальнено в сучасних публікаціях Ю. Головка¹²³, А. Бойка, І. Лимана¹²⁴,

¹²¹ Шершеневич Г.Ф. Система торговых действий: Критика основных понятий торгового права. Казань: Тип. Имп. ун-та, 1888. 352 с.

¹²² Нисселович Л.Н. О торговых книгах. СПб: Лито-Типография Берман и Рабинович, 1893.

¹²³ Головка Ю.І. Джерела з історії зовнішньої торгівлі Південної України останньої чверті XVIII – початку XIX ст. в державному архіві Херсонської області. *Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів*. Т. 21. Київ, 2010. С. 162–172; Головка Ю.І. Матеріали фонду Новоросійської губерньської креслярні Державного архіву Херсонської області як джерело до історії зовнішньої торгівлі та боротьби з контрабандою на півдні України наприкінці XVIII – на початку XIX ст. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. Запоріжжя: ЗНУ, 2009. Вип. XXVII. С. 319–323.

О. Пилипенка¹²⁵. Зокрема, О. Пилипенко на основі аналізу документів доходить висновку, що торгова політика уряду здебільшого була спрямована на захист інтересів російських губерній імперії, що зокрема, проявлялось в забороні експорту української руди, цукру, продуктів харчування задля забезпечення дешевою сировиною російської промисловості.

Окремі аспекти тарифної політики царського уряду розглядають в своїх працях С. Гулишамбаров¹²⁶, В. Вітчевський¹²⁷, В. Поляков¹²⁸, В. Мукосеев¹²⁹. Про особливості первісного нагромадження капіталу та ступінь розвитку капіталізму на українських землях пишуть І. Слабеев¹³⁰ та О. Шляхов¹³¹. У монографії

¹²⁴ Бойко А.В. Південна Україна останньої чверті XVIII ст. Аналіз джерел. Київ, 2000; Бойко А.В., Лиман І.І. Південна Україна в міжнародних торговельних зв'язках другої половини XVIII століття (огляд архівних джерел). *Международные отношения и государственные структуры в Центральной, Восточной и Юго-Восточной Европе в IV–XVIII вв. Материалы научной конференции*. Запорожье, 1993. С. 52–56.

¹²⁵ Пилипенко О.Е. Оpubліковані джерела з історії зовнішньоекономічної діяльності України у складі Російської імперії у XIX – на початку XX століть. *Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики*: Зб. наук. пр. 2007. Вип. 15. С. 124–134.

¹²⁶ Гулишамбаров С.И. Всемирная торговля в XIX в. и участие в ней России. Санкт-Петербург, 1898. 244 с.; Гулишамбаров С.И. Международная торговля птицей и птичьими продуктами: Птица (живая и битая), перо, пух, яйца, гуано: ввоз и вывоз, таможенные тарифы. Санкт-Петербург, 1899. 199 с.

¹²⁷ Витчевский В. Торговая, таможенная и промышленная политика России со времён Петра Великого до наших дней. Санкт-Петербург, 1909. 362 с.

¹²⁸ Поляков В.А. Таможенная пошлина царского правительства и ее влияние на развитие отечественной промышленности в период разложения феодальной системы. Ленинград, 1976.

¹²⁹ Мукосеев В.А. Статистическая характеристика русско-германского товарообмена в 1909 г. в связи со ставками таможенного тарифа (ставки общего тарифа договора 1894 г., конвенции 1904 г. и ценность ввоза и вывоза). Санкт-Петербург, 1912. 35 с.

¹³⁰ Слабеев И.С. 3 історії первісного нагромадження капіталу на Україні. Київ, 1964.

¹³¹ Шляхов О.Б. До питання про ступінь розвитку капіталізму в Україні наприкінці XIX – на початку XX ст. *Проблеми історії України XIX – початку XX ст.* 2006. № 12. С. 25–36.

В. Задорожного¹³² висвітлюється специфіка торгових відносин Галичини зі Східною Україною та Росією, аналізується значення транзитної торгівлі та відносин з європейськими країнами, зокрема з Австрією, Угорщиною, країнами Балканського півострова, німецькими землями, Італією та Францією.

Комплексним дослідженням стану та характеристикою розвитку зовнішньоторговельних зв'язків Російської імперії в ХІХ – на початку ХХ ст. займалися А. Осіпов¹³³, В. Покровський¹³⁴, О. Дружиніна¹³⁵, М. Довнар-Запольський¹³⁶, А. Волков¹³⁷, І. Гольдштейн¹³⁸, А. Жиро¹³⁹, Б. Сокольський¹⁴⁰, В. Федоровський¹⁴¹, А. Шор¹⁴², А. Шульц¹⁴³, Л. Яснопольський¹⁴⁴, І. Дусан¹⁴⁵, М. Кече-

¹³² Задорожний Б.Є. З історії торгівельних зв'язків Галичини з Східною Україною і Росією у першій половині ХІХ ст. *Український історичний журнал*. 1978. № 12. С. 82–88.

¹³³ Осіпов А.Н. Русские сельскохозяйственные продукты на рынках Турции и Египта. СПб.: тип. В. Демакова, 1891. 90 с.

¹³⁴ Покровский В.И. Сборник сведений по истории и статистике внешней торговли России. СПб., 1902. Т. 1. 331 с.

¹³⁵ Дружинина Е.И. Северное Причерноморье в 1775–1800 гг. Москва, 1959; Дружинина Е.И. Южная Украина в 1800–1825 гг. Москва: Наука, 1970.

¹³⁶ Довнар-Запольский М.В. Очередные задачи русского экспорта. Киев, 1912. 36 с.; Довнар-Запольский М.В. Русский вывоз и мировой рынок: в таблицах и диаграммах. Киев, 1914. 46 с.

¹³⁷ Волков А.Ф. Курс международной хлебной торговли. Санкт-Петербург, 1910. 459 с.

¹³⁸ Гольдштейн И.М. Анкета о причинах упадка ввоза русской пшеницы в Англию и о средствах к поднятию русского экспорта в эту страну. Санкт-Петербург, 1903. 56 с.

¹³⁹ Жиро А. Торговля России с Францией. Париж, 1915. 32 с.

¹⁴⁰ Сокольский Б. Экспорт русской муки в Англию (в связи с положением экспорта муки вообще). Санкт-Петербург, 1913. 20 с.

¹⁴¹ Федоровский В.К. Торговля России с Францией и Бельгией и наш вывоз сельскохозяйственных продуктов в эти страны. Москва, 1915. 227 с.

¹⁴² Шор А.С. Товарообмен между Россией и Германией за последние 20 лет. Санкт-Петербург, 1914. 67 с.

¹⁴³ Шульц А.К. Исследование о производстве и торговле Германии продуктами полеводства за 30 лет, в связи с русско-германским торговым договором. Санкт-Петербург, 1913.

¹⁴⁴ Яснопольский Л. Позиция России по отношению к новому русско-германскому торговому договору. Киев, 1914. 10 с.

¹⁴⁵ Дусан И.В. Торговые сношения России с Францией и Германией. К., 1916. 62 с.

джі-Шаповалов¹⁴⁶, М. Костров¹⁴⁷, М. Крюков¹⁴⁸, М. Соболев¹⁴⁹, С. Остапенко¹⁵⁰, А. Челінцев¹⁵¹, К. Кононенко¹⁵², В. Золотов¹⁵³, Д. Опарін¹⁵⁴, Ф. Кунцевич¹⁵⁵, П. Лященко¹⁵⁶, Є. Дворецкий¹⁵⁷. Серед зазначених дослідників домінувало прихильне ставлення до посилення протекціоністських заходів та запровадження додаткових мит для іноземних товарів, що мало би забезпечити зростання доходної частини бюджету й розвиток національної економіки. Деякі вчені, зокрема Є. Сташевський¹⁵⁸, Я. Балабан¹⁵⁹,

¹⁴⁶ Кечеджи-Шаповалов М.В. Мировая торговля и участие в ней России. Санкт-Петербург, 1911. 71 с.

¹⁴⁷ Костров Н.И. Торговля России с Италией и наш вывоз сельскохозяйственных продуктов в эту страну. Москва, 1915. 248 с.

¹⁴⁸ Крюков Н.А. Внешняя торговля России продуктами сельского хозяйства за десятилетие: 1901–1910 гг. Санкт-Петербург, 1912. 99 с.

¹⁴⁹ Соболев М.Н. История русско-германского торгового договора. Петроград, 1915. 202 с.

¹⁵⁰ Остапенко С.С. Задачи русского хлебного экспорта: К вопросу хлебного экспорта. Киев, 1912. 25 с.

¹⁵¹ Челинцев А. Перемены в хлебной продукции европейской России в связи с общим развитием сельского хозяйства. *Агрономический журнал: Издание Харьковского общества сельского хозяйства*. Х., 1913. Кн. 7. С. 49.

¹⁵² Kononenko K. Ukraine and Russia: A history of the economic relations between Ukraine and Russia (1654–1917). Milwaukee, WI, 1958.

¹⁵³ Золотов В.А. Внешняя торговля Южной России в первой половине ХІХ в. Ростов-на-Дону: Ростовский университет, 1963. 192 с.; Золотов В.А. Хлебный экспорт России через порты Черного и Азовского морей. Ростов-на-Дону: Ростовский университет, 1966. 256 с.

¹⁵⁴ Опарин Д.И. Схематический анализ развития внешней торговли России за 175 лет (1742–1917 гг.). *Методологические вопросы в статистических исследованиях*. Москва: Наука, 1968. С. 96–128.

¹⁵⁵ Кунцевич Ф.П. Экспорт хлеба за границу и его влияние на развитие зернового хозяйства в Таврической губернии в конце ХІХ – начале ХХ в. *Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы*. 1968. Ленинград, 1972. С. 263–273.

¹⁵⁶ Лященко П.И. Зерновое хозяйство и хлеботорговые отношения России и Германии в связи с таможенным обложением. Петроград, 1915. 293 с.

¹⁵⁷ Дворецкий Е.В. Статистика внешней торговли. Массовые источники по социально-экономической истории России периода капитализма. Москва: Наука, 1979. С. 346–381.

¹⁵⁸ Сташевський Є.Д. Сільськогосподарський ринок Правобережної України за передреформеної доби. Київ, 1929.

¹⁵⁹ Балабан Я.С. Внешняя торговля и Юг России. Одесса: Тип. Швейцара, 1915. 11 с.

Ф. Ястребова¹⁶⁰, В. Мезенцов¹⁶¹, О. Слабченко¹⁶², О. Оглоблин¹⁶³, І. Гуржій¹⁶⁴, О. Попов¹⁶⁵ характеризують роль правобережних та південних губерній України в хлібному експорті Російської імперії, зумовленого інтенсифікацією торгового землеробства. Цей процес супроводжувався як розширенням посівних площ, так і збільшенням валових зборів хліба, зумовлених підвищенням продуктивності праці в сільському господарстві та врожайності зернових культур. Вчені приводять цікаві статистичні відомості впливу митно-тарифної політики уряду на експорт зернових, характеризують основні шляхи вивозу товарів, досліджують динаміку цін й головні проблеми ціноутворення, оцінюють зростаючу роль чорноморських портів та порівнюють їх із балтійськими, аналізують особливості збуту зернових в країні Європи. Основну частину хлібного експорту Правобережжя складала пшениця. Завдяки кліматичним умовам тут родило зерно високої якості, яке користувалося значним попитом на європейських ринках. Третина усього експорту зернових припадала на італійські порти, 24% – на Туреччину і Грецію, 17% – Велику Британію, 14% – Францію, решта 15% – Голландію, Данію, Прусію, Австрію й інші країни. Сусідство з аграрними регіонами Австро-Угорщини зумовлювало й особливості продажу збіжжя через сухопутні кордони. Вивезен-

¹⁶⁰ Ястребов Ф. Разложение феодально-крепостнического строя и возникновение капитализма на Украине в I половине XIX века. Киев, 1936; Ястребов Ф. Україна в першій половині XIX століття. Київ, 1939.

¹⁶¹ Мезенцов В.И. Материалы к вопросу о реформе хлебной торговли: Производство, потребление и остатки хлебов в Азовско-Черноморском районе. Полтава, 1912. 37 с.

¹⁶² Слабченко М. Матеріали до економічно-соціальної історії України XIX століття. Одеса, 1921. Т. I.

¹⁶³ Оглоблин О. Нариси з історії капіталізму на Україні. Харків-Київ, 1931. Т.1.; Оглоблин О. Транзитний торг України за першої половини XIX сторіччя. *Записки Історично-Філологічного Відділу Української Академії Наук*. Київ : З друк. УАН, 1927. Кн.12.

¹⁶⁴ Гуржій І.О. Україна в системі всеросійського ринку 60–90-х років XIX ст. Київ, 1968; Гуржій І.О. Місце України в зовнішній торгівлі Росії (60–90-і роки XIX ст.). *Український історичний журнал*. 1962. № 5. С. 35–47; Гуржій І.О. Місце України в зовнішній торгівлі Росії кінця XVIII першої половини XIX ст. *Український історичний журнал*. 1960. № 5. С. 51–63.

¹⁶⁵ Попов О. Загальний характер української зовнішньої торгівлі в передвоєнні роки. *Україна*. 1926. Кн. 5; Попов О. Хлібна торгівля України. Передвоєнна криза українського хлібного експорту. Х.: Радянський селянин, 1927. 80 с.

ня його було хвилеподібним і зростало тоді, коли в сусідніх країнах був неврожай та природно зростав попит на хліб. Шлях від виробника до споживача був надзвичайно довгим та складним. Так, доставка хліба з правобережних губерній до Туреччини тривала від одного до двох місяців, а до Великобританії й Нідерландів – від трьох до чотирьох місяців. Торгівля збіжжям була заняттям ризикованим, попри сталий попит на цей товар, можна було отримати як великі прибутки, так і зазнати чималих збитків.

Науковці вказують на те, що в середині XIX ст. відбулись потужні економічні зміни, котрі вплинули не лише на розвиток сільського господарства і промисловості, але й сприяли розширенню зовнішньоторговельних зв'язків імперії. Зокрема, О. Оглоблин показав розвиток української торгівлі як окремого цілісного процесу у міжнародному контексті, відтворив складні економічні й політичні умови, в яких відбувалася консолідація української економіки. Яскраво показавши суперечності між розвитком українського господарського життя й інтересами інших країн, насамперед, Росії та Польщі, вчений обґрунтовує поняття української економіки, як економіки національної. Вперше в українській історіографії дослідивши систему митних заходів Росії, вчений переконливо довів, що економічна політика царського уряду, змінюючи структуру української промисловості й зовнішньої торгівлі, не дозволяла Україні у повній мірі скористатися з свого економічного потенціалу. Шляхом аналізу російської митної політики О. Оглоблин досліджує етапи підпорядкування українського господарства інтересам імперії. Хоча подальша господарська спеціалізація регіонів зумовила злиття окремих територіальних ринків в єдиний всеукраїнський, проте він все більше входив та розвивався в рамках та інтересах загальноросійського.

Після здобуття Україною незалежності еволюціонувала й історико-економічна наука, змінились вектори та методика досліджень, відбулась переоцінка окремих питань соціально-економічного розвитку України у складі Російської імперії. Вітчизняним дослідникам, зокрема Б. Кругляку¹⁶⁶, К. Завальнюку¹⁶⁷,

¹⁶⁶ Кругляк Б.А. Торговельна буржуазія в Україні (60-ті роки XIX ст. – 1914 р.). *Український історичний журнал*. 1994. № 6. С. 72–81.

¹⁶⁷ Завальнюк К.В. Торгівля промисловими товарами між Україною та Білорусією у другій половині XIX ст. *Український історичний журнал*. 1998. № 4. С. 43–56.

С. Джулаю¹⁶⁸, О. Пилипенку¹⁶⁹, В. Степаненку¹⁷⁰, Д. Решетченку¹⁷¹, І. Жиленковій¹⁷², О. Крижановській¹⁷³, І. Довжуку¹⁷⁴, А. Філінюку та Т. Ігнатєвій¹⁷⁵, М. Москалюку¹⁷⁶, О. Гордуновському і О. Гуржю¹⁷⁷, О. Сердюку та О. Реєнту¹⁷⁸, Г. Казьмирчуку та

¹⁶⁸ Джулай С.Н. Азово-Черноморские порты во внешней торговле Российской империи 70–90-е гг. XIX столетия. *Культура народов Причерноморья*. 1999. № 11. С. 49–51.

¹⁶⁹ Пилипенко О.Є. Зовнішньоекономічні зв'язки українських земель у складі Російської імперії (1861–1914 рр.): монографія. Київ: АМУ, 2008. 280 с.; Пилипенко О.Є. Індустріальні регіони України у зовнішній торгівлі Російської імперії наприкінці XIX – на початку XX ст. *Наукові праці Національного університету харчових технологій*. 2014. Т. 20. № 6. С. 56–67.

¹⁷⁰ Степаненко В.В. Місце Північного Причорномор'я у зовнішній торгівлі Росії на межі XIX–XX століть: загальноукраїнський та регіональний аспекти *Емінак: Науковий щоквартальник*. 2010. № 1–4(5). С. 52–57; Степаненко В.В. Великий капітал у північно-чорноморській торгівлі (1890–1914 рр.) *Емінак: Науковий щоквартальник*. 2007. № 1(1). С. 47–51.

¹⁷¹ Решетченко Д.В. Правобережна Україна в міжнародній торгівлі зерном наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст. *Український історичний журнал*. 2007. № 4. С. 69–82.

¹⁷² Жиленкова І.М. Зовнішня торгівля України в контексті інтересів промислового й аграрного капіталу Російської імперії (1890-ті рр. – 1914 р.): монографія. Київ: Фоліант, 2016. 667 с.

¹⁷³ Крижановська О.О., Гордуновський О.М. Організація, розвиток та напрямки хлібної торгівлі в Україні у XIX ст. Черкаси, 2010. 320 с.

¹⁷⁴ Довжук І.В. Зовнішня торгівля під російською Україною у післяреформений період. *Проблеми історії України XIX – початку XX ст.* 2006. № 11. С. 142–153.

¹⁷⁵ Філінюк А.Г., Ігнатєва Т.В. Торговельно-економічні зв'язки Правобережної України в умовах інкорпорації та геополітики Російської імперії (кінець XVIII – 50-ті роки XIX століття). Кам'янець-Подільський, 2006. 316 с.

¹⁷⁶ Москалюк М. Українська зовнішня торгівля в другій половині XIX – на початку XX ст. *Пам'ять століть: Історичний науковий та літературний журнал*. 2007. № 6. С. 70–76.

¹⁷⁷ Гордуновський О.М., Гуржій О.І., Реєнт О.П. Торгівля в Південній Україні: організація товарообігу та людський потенціал (кінець XVIII – початок XX ст.). Відп. ред. В.А. Смолій. НАН України. Інститут історії України. Київ: Інститут історії України, 2017. 155 с.; Гордуновський О.М., Гуржій О.І., Реєнт О.П. Український хліб і його реалізація в XVIII – на початку XX ст. (Нариси з історії та економіки). Київ: Ін-т історії України НАНУ, 2013. 224 с.; Реєнт О.П. Загальні тенденції розвитку, найголовніші осередки та реверсні особливості української торгівлі в XIX – на початку XX ст. *Проблеми історії України XIX – початку XX ст.* 2017. Вип. 26.

¹⁷⁸ Реєнт О.П., Сердюк О.В. Сільське господарство України і світовий продовольчий ринок (1861–1914 рр.): монографія. К.: Ін-т історії України: НАН

Т. Соловйовій¹⁷⁹ вдалось позбутись імперських та радянських догматів та імперативів історичних досліджень, переорієнтуватись на об'єктивний аналіз господарсько-економічних відносин, більше уваги приділити саме ролі українських територій та господарств в поширенні торгових міжнародних контактів, розширенні їх географії та збільшенні асортименту вивізної продукції. В сучасних працях вже з'являється регіональна тематика наукових пошуків, аналізуються причини, що гальмували розвиток вивізної торгівлі й призводили до фінансових втрат вітчизняних виробників. Також варто відмітити праці О. Крижанівського¹⁸⁰ та А. Зінченка¹⁸¹, які прослідкували специфіку діяльності церковних та монастирських господарств, їх поступову переорієнтацію із внутрішнього на зовнішній ринок.

Про непрості обставини розвитку зовнішньоекономічних відносин України в період національно-визвольних змагань 1917–1921 рр. писав сучасник тих подій О. Андерсон¹⁸². Автор докладно аналізує основні міжнародні угоди УНР та Української Держави: мирний договір з державами Четверного союзу, додаткові угоди з Німеччиною, Австро-Угорщиною, Болгарією та Туреччиною, економічна угода з Центральними державами; законодавчі акти гетьманського уряду щодо реалізації торговельно-економічних договорів. Подальша інкорпорація українських земель до складу Радянського Союзу обумовила специфіку зовнішньоекономічних контактів окремих республік, що встановлювались та підтримувались в умовах державної монополії на всі зовнішні зносини, як економічні, так і політичні. Вони визначались геополітичною доктриною СРСР, його економічною спроможністю та розвивались в рамках формування військово-політичних блоків держав Центральної та Східної Європи.

України, 2011. 365 с.; Реєнт О.П. Загальні тенденції розвитку, найголовніші осередки та реверсні особливості української торгівлі в XIX – на початку XX ст. *Проблеми історії України XIX – початку XX ст.* 2017. Вип. 26. С. 7.

¹⁷⁹ Казьмирчук Г.Д., Соловйова Т.М. Соціально-економічний розвиток Правобережної України в I чверті XIX століття. Київ, 1998.

¹⁸⁰ Крижанівський О.П. Церква у соціально-економічному розвитку Правобережної України XVIII – I половині XIX ст. Київ, 1991.

¹⁸¹ Зінченко А.Л. Церковне землеволодіння в політиці царизму на Правобережній Україні наприкінці XVIII – першій половині XIX століття. Київ, 1994.

¹⁸² Андерсон О. Внешняя торговля Украины в 1918 году. К., 1919. 216 с.

Висновки. Застосування ретроспективного методу дозволило системно простежити найбільш помітні риси і тенденції розвитку зовнішньоекономічних зв'язків України в дослідженнях українських та зарубіжних науковців, виявити суперечливі та дискусійні положення у їхніх дослідженнях. Проблемним моментом дослідження історії зовнішніх торгових зв'язків України є відсутність власної державності та необхідність аналізу зовнішньоторговельних контактів українських земель під владою сусідніх державних утворень. На основі аналізу фахової літератури виявлено перспективні напрями подальших досліджень.

Насамперед, якісні зрушення в подоланні усталених стереотипів щодо економічних зв'язків українських земель, напрямів та структури зовнішньоторговельної діяльності можливі завдяки розширенню джерельної бази досліджень, зокрема введення в науковий обіг закордонних архівних документів. Ретельне дослідження торгових зв'язків між українськими та польськими, чеськими, угорськими, прибалтійськими та іншими містами країн Центральної, Північної та Західної Європи дасть можливість побачити більш повну картину зовнішніх економічних зв'язків України. Окремої уваги потребує питання торгових зв'язків у південному напрямі, зокрема торгові зв'язки Запорізької Січі із Кримським ханством та Туреччиною. Також предметом подальших наукових пошуків має стати питання зовнішньоекономічних зв'язків України в радянський період, коли існувала державна монополія на зовнішню торгівлю, а економічні зв'язки були частиною політики та військової стратегії країни.

References

1. Anderson, O. (1919). Foreign trade of Ukraine in 1918. Kyiv [in Russian].
2. Ancient Rus in the light of foreign sources: Khrestomatiya v 5-ti t. Moscow, 2009. T.1,5; 2010. T. 2, 3, 4 [in Russian].
3. Balaban, Ya.S. (1915). Foreign Trade and South of Russia. Odessa: Tip. Shveitsara [in Russian].
4. Baracz, S. (1865). Wolne miasto handlowe Brody. Lwow [in Polish].
5. Berkovs'kyj, V.G. (2003). Volyn in the system of international trade relations of the end of XV – beginning of the XVI century. Rocznik Europejskiego kolegium polskich i ukraińskich uniwersytetów. Lublin. T. I [in Ukrainian].

6. Berkovs'kyj, V.G. (2004). Credit and contract in the system of international and interregional trade relations of the Volyn Province (mid. of the XVI – first half of the XVII century). Ukrains'kyj istorychnyj zbirnyk – Ukrainian Historical Collection, 7 [in Ukrainian].
7. Berkovs'kyj, V.G. (2004). Sources on the history of Polish-Ukrainian trade relations in the middle of the XVI – first half of the XVII century (on the example of the Volyn province). Pivdennyj arkhiv – Southern Archive, 16 [in Ukrainian].
8. Berkovs'kyj, V.G. (2006). To the history of the state and evolution of the network of trade routes of the Volyn Voivodship in the 16th – the first half of the XVII century. II International scientific congress of Ukrainian historians «Ukrainian Historical Science at the present stage of development» (Vol.2.), (p. 395-401). Kyiv, Ostrog [in Ukrainian].
9. Bilec'ka, O. (2004). Podillya at the turn of the XIV–XV centuries: to the origins of the formation of the historical region. Odesa: Astroprint [in Ukrainian].
10. Blanuca, A.V. (2011). Foreign trade relations of Ukraine in the era of Jagiellonian: general tendencies. Istoriiia torhivli, podatkov ta myta – History of trade, taxes and duties, 1(3), p. 37–40 [in Ukrainian].
11. Bojko, A.V. (2000). Southern Ukraine in the last quarter of the XVIII century. Analysis of sources. Kyiv [in Ukrainian].
12. Bojko, A.V., Lyman, I.I. (1993). Southern Ukraine in international trade relations of the second half of the XVIII century (review of archival sources). Proceedings of the Conference «International relations and state structures in Central, Eastern and South-Eastern Europe in the IV – XVIII cent.» (p. 52–56). Zaporizhzhia [in Ukrainian].
13. Borjak, G.V. (1985). Trade routes in Volyn in the first half of the XVI century. Past and present of Volyn. Abstracts of Papers of the Volyn Regional History and Local History Conference (p. 168–172). Luck [in Ukrainian].
14. Butenko, V.A. (1911). Brief review of the history of Russian trade. Saint Petersburg [in Russian].
15. Chelintsev, A. (1913). Changes in the bread production of European Russia in connection with the overall development of agriculture. Ahronomycheskyj zhurnal – Agronomical Journal, 7, p. 1–20 [in Russian].
16. Chermoshenceva, N.M. (2006). S.Ya. Borovoy about the trade relations of Jewish merchants and Cossacks. Kozats'ka spadschyna – Cossack heritage, 3, p. 214–216 [in Ukrainian].

17. Chornyj, V.B. (2001). Ostrog fee and main trade routes of Podillya and Volyn. Podillya in the context of Ukrainian history. Materials of the All-Ukrainian Scientific Conference. Vinnycja [in Ukrainian].
18. Chutkyj, A. (2013). Essays on Economic History of Ukraine. Book 1. At the crossroads of trade routes. Kyiv: Tempora [in Ukrainian].
19. Danilova, L.V. (1954). Commodity production in Russia (before the XVII century.). *Voprosy ystoryy – Questions of History*, 1, p. 117–136 [in Russian].
20. Darkevich, V.P. (1974). To the history of trade relations of Ancient Rus (according to archaeological data). *Brief Communications of the Institute of Archeology of the USSR Academy of Sciences*, 138, p. 93–103 [in Russian].
21. Doroshenko, D.I. (1992). Essay on the history of Ukraine. Kyiv: Globus [in Ukrainian].
22. Dovnar-Zapol'skii, M.V. (1912). The next tasks of Russian exports. Kyiv [in Russian].
23. Dovnar-Zapol'skii, M.V. (1914). Russian export and world market: in tables and diagrams. Kyiv [in Russian].
24. Dovzhuk, I.V. (2006). Foreign trade under russian Ukraine in the post-reform period. *Problemy istorii Ukrainy XIX – pochatku XX st. – Problems of the history of Ukraine in the XIX and early XX centuries*, 11, p. 142–153 [in Ukrainian].
25. Druzhinina, E.I. (1959). Northern Black Sea Coast in 1775–1800. Moskow [in Russian]; Druzhinina, E.I. (1970). South Ukraine in the 1800–1825 yers. Moskow: Nauka [in Russian].
26. Dvoret'skii, E.V. (1979). Statistics of foreign trade. Mass sources on the socio-economic history of Russia during the period of capitalism (pp. 346–381). Moskow: Nauka [in Russian].
27. Dvornik, F. (1947). The Kiev State und its Relations with Western Europe. *Transactions of the Royal Historical Society*, 29, p. 27–46 [in English].
28. Dzhulai, S.N. (1999). Azov-Black Sea ports in the foreign trade of the Russian Empire in 70–90-ies. Of XIX century. *Kul'tura narodov Prychernomor'ia – Culture of the peoples of the Black Sea*, 11, p. 49–51 [in Russian].
29. Dussan, I.V. (1916). Trade relations between Russia and France and Germany. Kyiv [in Russian].
30. Dubrovsky, V.V. (1931). On the issue of international trade in the first half of the XVII century. *Zapysky istoryko-filolohichnoho viddilu VUAN – Notes of the historical and philological department of VUAN* (Vol. 27). Kyiv [in Ukrainian].

31. Egorov, K.L. Formation of Kievan Rus. Moskow, 1997–2000 [in Russian].
32. Efimenko, A. (1906). History of the Ukrainian people. Saint Petersburg: Tip. Akts. obshch. «Brokgauz'-Efron'» [in Russian].
33. Emanov, A.E., Popov, A.I. (1988). Italian trade on the Black Sea in the XIII–XV centuries Trade and navigation in the Black Sea basin in antiquity and in the Middle Ages. Rostov-na-Donu [in Russian].
34. Fedorovskii, V.K. (1915). Russia's trade with France and Belgium and our export of agricultural products to these countries. Moskow [in Russian].
35. Fedorov, M.P. (1909). The competition of the Baltic and Black Sea-Azov ports. Saint Petersburg [in Russian].
36. Fedorov, M.P. (1889). Review of international grain trade. Moskow [in Russian].
37. Filinjuk, A.G., Ignat'jeva, T.V. (2006). Trade and economic ties of the Right-Bank Ukraine in terms of incorporation and geopolitics of the Russian Empire (the end of the XVIII – 50th years of the XIX century). *Kam'janec'-Podil's'kyj* [in Ukrainian].
38. Florovskii, A.V. (1935). Czechs and Eastern Slavs. Essays on the history of Czech-Russian relations (X–XVIII centuries). (Vol. 1-2). Praga [in Russian].
39. Franklin, S., Shepard, J. (1996). The emergence of Rus. 750–1200. New York: Longman [in English].
40. Goldshtein, I.M. (1993). Questionnaire on the reasons for the decline in the import of Russian wheat to England and about the means to raise Russian exports to this country. Saint Petersburg [in Russian].
41. Golovko, O.B. (1994). Russia in the international life of Europe IX of the Xth century. Kyiv [in Ukrainian].
42. Goncharuk, T.G. (1998). Trade of Ukraine and the first half of the XIX century: the history of studying. Odesa [in Ukrainian].
43. Gordunov's'kyj, O.M., Gurzhij, O.I., Rejent, O.P. (2017). Trade in Southern Ukraine: the organization of commodity turnover and human potential (the end of the XVIII – the beginning of the twentieth century). Kyiv [in Ukrainian].
44. Gordunov's'kyj, O.M., Gurzhij, O.I., Rejent, O.P. (2013). Ukrainian bread and its implementation in the XVIII – early twentieth century. Kyiv [in Ukrainian].
45. Golovko, Ju.I. (2010). Sources on the history of foreign trade of Southern Ukraine in the last quarter of the XVIII – beginning of the XIX cent. in the state archive of the Kherson region. *Scientific*

- notes. Laboratory of Young Scientists and Postgraduates (Vol. 21), (p. 162–172). Kyiv [in Ukrainian].
46. Golovko, Ju.I. (2009). Materials of the fund of Novorossiysk province drafts of the State Archives of the Kherson region as a source for the history of foreign trade and the fight against smuggling in southern Ukraine at the end of the XVIII – early XIX century. Scientific works of the historical faculty of Zaporizhzhya National University, 37, p. 319–323 [in Ukrainian].
 47. Gorobec, V. (2010). Legal basis for the trade of the Zaporizhzhya Army Forces of New Sich. Scientific notes. Collection of Young Scientists and Postgraduates (Vol. 21), (p. 101–117). Kyiv [in Ukrainian].
 48. Grekov, I.B. (1963). Essays on the history of international relations of Eastern Europe XIV–XVI centuries. Moscow [in Russian].
 49. Grushevs'kyj, M.S. (1995). History of Ukraine-Rus. (Vol.6). Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].
 50. Grushevs'kyj, M.S. (1905). History of Ukraine-Rus. (Vol. 3). Lviv: Naukove tovarystvo imeni Shevchenka [in Ukrainian].
 51. Gulishambarov, S.I. (1898). World trade in the XIX cent. and Russia's participation in it. Sankt-Peterburg [in Russian].
 52. Gulishambarov, S.I. (1899). International trade in poultry and poultry products: Poultry (live and bathed), feather, down, eggs, guano: import and export, customs tariffs. Sankt-Peterburg [in Russian].
 53. Gurchij, I.O. (1960). Ukraine's place in Russia's foreign trade at the end of the XVIII century of the first half of the nineteenth century. Ukrains'kyj istorychnyj zhurnal – Ukrainian Historical Journal, 5, p. 51–63 [in Ukrainian].
 54. Inaldzhyk, G. (1998). Ottoman Empire: Classical Day 1300–1600. Kyiv [in Ukrainian].
 55. International relations and state structures in Central, Eastern and South-Eastern Europe in the IV–XVIII centuries (1993). Materials of the scientific conference. Zaporizhzhya [in Russian].
 56. Ivanjuha, G. (2012). The economic history of the Brody in XVII–XVIII centuries. Nezalezhnyj kul'turolohichnyj chasopys «І» – Independent cultural magazine «І», 69. Retrieved from: http://www.ji.lviv.ua/n69texts/lvanyuha_Ekonomichna_istoriya_Brodiv.htm [in Ukrainian].
 57. Ivancov, I.O. Trade of the Kievan Rus of the IX–XIII centuries. Scientific archive of the Institute of Archeology of the National Academy of Sciences of Ukraine. F.12, 42 (rukopys). 50 p. [in Ukrainian].

58. Kafengauz, B.B. (1954). Economic ties between Ukraine and Russia in the late XVII – early XVIII century. Reunification of Ukraine with Russia. Moscow [in Russian].
59. Kaz'myrchuk, G.D., Solovjova, T.M. (1998). Socio-economic development of the Right-Bank Ukraine in the first quarter of the XIX century. Kyiv [in Ukrainian].
60. Kechedzhi-Shapovalov, M.V. (1911). World trade and Russia's participation in it. Saint Petersburg [in Russian].
61. Kiersnowska, T. (1986). Czersk w XIII i XIV wieku. Ośrodek władzy na południowym Mazowszu. Warszawa [in Polish].
62. Kis', Ja.P. (1982). From the history of trade relations of Ukraine in the XVI – I floor. XVII century. Istorychni doslidzhennia. Vitchyzniana istoriia – Historical researches. National history, Vol. 8, p. 82–87 [in Ukrainian].
63. Klyuchevskii, V.O. The political significance of the ancient Russian state in connection with foreign trade. Kyevskaia Rus': sbornyk statej pod red. V.N. Storozheva – Kievan Rus: a collection of articles edited by. V.N. Storozheva (Vol.1). Moscow: Tip. I.D. Sytina [in Russian].
64. Kopytko, A.D. (2002). Galician and Volyn lands and Byzantium in the system of international economic relations (XIII – first half of the fourteenth century). King Danylo Romanovich and his place in Ukrainian history. Materials of the International Scientific Conference November 29–30 (p. 97–103). Lviv [in Ukrainian].
65. Kopytko, A.D. (2000). From the history of economic ties of the North Prykarpattia and Western Volyn with the countries of the Baltic region (X–XIII centuries). Lviv Ivan Franko National University. Scientific notes of the Faculty of History, 3, p. 13–18 [in Ukrainian].
66. Kopytko, A.D. (2001). Economic ties of the Galician and Volyn lands with Poland and the Czech Republic (X – the first half of the fourteenth century.). Lviv Ivan Franko National University. Scientific notes of the Faculty of History, 4, p. 25–38 [in Ukrainian].
67. Kopytko, A.D. (2002). Infrastructure of foreign economic relations of the Galician and Volyn lands (XIII – first half of the XIV century). King Danylo and his era (XIII century.). Materials of the international scientific conference (p. 26–41). Lviv [in Ukrainian].
68. Kolesnyk, V.P. (2010). Features of the development of trade routes in Volyn region in the fourteenth and eighteenth centuries. Istorychni studii Volyns'koho natsional'noho universytetu imeni Lesi Ukrainky – Historical studios of Volyn National University named after Lesya Ukrainka, 3, p. 134–139 [in Ukrainian].

69. Kolesnyk, V.P. (2010). Development of trade and economic relations in Volyn region in the XVI–XVIII centuries. *Istorychni studii Volyns'koho natsional'noho universytetu imeni Lesi Ukrainky – Historical studios of Volyn National University named after. Lesia Ukrainka*, 3, p. 10–20 [in Ukrainian].
70. Kompan, O.S. (1963). Cities of Ukraine in the second half of the XVII century. Kyiv: Vyd-vo AN URSSR [in Ukrainian].
71. Kononenko, K. (1958). Ukraine and Russia: A history of the economic relations between Ukraine and Russia (1654–1917). Milwaukee, WI. [in English].
72. Kostrov, N.I. (1915). Trade of Russia with Italy and our export of agricultural products to this country. Moscow [in Russian].
73. Kotljar, M.F. (1998). Galicia-Volyn Rus. Kyiv [in Ukrainian].
74. Kotljar, M.F. (1971). Money circulation on the territory of Ukraine is the era of feudalism. Kyiv [in Ukrainian].
75. Kryzhanivs'kyj, O.P. (1991). Church in the socio-economic development of the Right Bank of Ukraine in the XVIII – first half of the XIX century. Kyiv [in Ukrainian].
76. Kryzhanovs'ka, O.O., Gordunovs'kyj, O.M. (2010). Organization, development and directions of bread trade in Ukraine in the nineteenth century. Cherkasy [in Ukrainian].
77. Krypjakevych, I.P. (1962). Galician-Volyn principality. Kyiv [in Ukrainian].
78. Krypjakevych, I.P. (1962). Sources on the history of Galicia during the period of feudalism (to 1772 p.). Kyiv [in Ukrainian].
79. Krugljak, B.A. (1994). The trade bourgeoisie in Ukraine (60th years of the XIX century – 1914 p.). *Ukrains'kyj istorychnyj zhurnal – Ukrainian Historical Journal*, 6, p. 72–81 [in Ukrainian].
80. Kryukov, N.A. (1912). Russia's foreign trade in agricultural products for the decade: 1901–1910. Saint Petersburg [in Russian].
81. Kulisher, I.M. (1923). History of Russian Trade. Peterburg: Tip. Kominternu [in Russian].
82. Kotlarczyk, J. (1970). Grydy Czerwieckie a karpacki system obronny pod Przemysłem we wczesnym szredniowieczu. *Acta archaeologica Carpathica*. Vol. 2, p. 239–269 [in Polish].
83. Kotlyar, N.V. (1966). Levantine trade of Lviv XIV–XV cent. by numismatic datas. *Numyrmatyka y epyhrafyka – Numismatics and epigraphy*, vol. 6, p. 135–148 [in Russian].
84. Koval'ova, S.G. (2016) Legal regulation of trade of Moldavia with Lviv merchants in the XV–XVI centuries. Proceedings of the X International Scientific Conference «History of Trade, Taxes and Customs» (p. 23–25). Dnipro [in Ukrainian].

85. Kryvonos, V.P. (1995). Lviv-Levantine trade in the late XV – in the middle of the XVII century. *Ukrains'kyj istorychnyj zhurnal – Ukrainian Historical Journal*, 1, p. 48–57 [in Ukrainian].
86. Kryvonos, V.P. (1998). From the history of Ukrainian-Italian ties in the middle of the XIV–XV centuries. *Tsentral'na i Skhidna Yevropa v XV–XVIII stolittiakh: pytannia sotsial'no-ekonomichnoi ta politychnoi istorii – Central and Eastern Europe in the XV–XVIII centuries: issues of socio-economic and political history* (p. 144–151). Lviv [in Ukrainian].
87. Kryvonos, V.P. (1995). Lviv-Levantine trade in the late XV – in the middle of the XVII century. *Ukrains'kyj istorychnyj zhurnal – Ukrainian Historical Journal*, 1, p. 48–57 [in Ukrainian].
88. Krypjakevych, I.P. (1953). Links of Western Ukraine with Russia by the middle of the XVII century. Kyiv [in Ukrainian].
89. Krot, V.A. (1988). Trade of Poland with Turkey in the Black Sea region (XV – first half of the 16th century). Trade and navigation in the Black Sea basin in antiquity and the Middle Ages. Rostov-na-Donu [in Russian].
90. Kuntsevich, F.P. (1972). The export of grain abroad and its impact on the development of grain production in the Tauride province in the late XIX – early XX century. *Yearbook on the Agrarian History of Eastern Europe* (1968), p. 263–273 [in Russian].
91. Kurc B.G. (1929). How did the state caravan (roller) trade rebound with China in the 17th century. *Zapysky istoryko-filolohichnoho viddilennia VUAN – notes of the historical and philological department of VUAN*, 21–22, p. 249–296 [in Ukrainian].
92. Kurts, B.G. (1929). Russian-Chinese relations in the XVI, XVII and XVIII centuries. Kharkov [in Russian].
93. Levchenko, M.V. (1956). Essays on the history of Russian-Byzantine relations IX–XIV. Moscow: Izd-vo Akad. nauk SSSR [in Russian].
94. Lyashchenko, P.I. (1915). Grain economy and grain trade relations between Russia and Germany in connection with customs duties. Petrograd [in Russian].
95. Lyhogljad, M.F. (2000). Features of trade between the Left-Bank Ukraine and Moldova in the second half of the XVIII century. *Naumovi zapysky. Serii: Istorii. – Native notes. Series: History*, 2 [in Ukrainian].
96. Lutman, T. (1937). *Studia nad dziejami handlu Brodow w latach 1773–1880*. Lwow – Warszawian [in Polish].

97. Mezentsov, V.I. (1912). Materials on the issue of the grain trade reform: Production, consumption and the remains of bread in the Azov-Black Sea region. Poltava [in Russian].
98. Mel'gunov, P.P. (1905). Essays on the history of Russian trade IX–XVIII centuries. Moscow: Izd. Mag. «Sotrudnyk shkol» A.K. Zaleskaya [in Russian].
99. Milyukov, P.N. (1909). Essays on the history of Russian culture (V.1: Population, economy, state and class system). Saint Petersburg [in Russian].
100. Mirushhenko, O.P. (2003). Zaporizhzhya trade directions at the end of the seventeenth and eighteenth centuries Southern Ukraine of the XVIII–XIX centuries. Zapysky naukovo-doslid laboratorii istorii Pivdennoi Ukrainy Zaporiz'koho derzhavnoho universytetu – Zaporizhzhya State University Scientific Research Laboratory of History of Southern Ukraine, 7, p. 248–251 [in Ukrainian].
101. Mirushhenko, O.P. (2004). Money circulation on the Zaporizhzhya lands in the XVIII cent. in the context of the development of transit and foreign trade. Novi doslidzhennia pam'iatok kozats'koi doby v Ukraini – New researches on the monuments of the Cossack era in Ukraine, 13, p. 134–144 [in Ukrainian].
102. Mirushhenko, O.P. (2005). Influence of the geopolitical position of New Sich on the economic development of the Zaporizhzhya Liberty. Naukovi pratsi istorichnoho fakul'tetu Zaporiz'koho derzhavnoho universytetu – Scientific works of the historical faculty of Zaporizhzhya State University, 19, p. 44–55 [in Ukrainian].
103. Mirushhenko, O.P. (2005). Economic Development of the Zaporizhzhya Army during the Russo-Turkish War of 1768–1774. Kyivs'ka starovyna – Kyivan Antiquities, 3–4, p. 128–142 [in Ukrainian].
104. Moskaljuk, M. (2007). Ukrainian foreign trade in the second half of the XIX – early XX century. Pam'iat' stolit': Istorychnyj naukovyj ta literaturnyj zhurnal –Memory of the Centuries: Historical Scientific and Literary Journal, 6, p. 70–76 [in Ukrainian].
105. Mukoseev, V.A. (1912). Statistical characteristics of the Russian-German trade in goods in 1909 in connection with the rates of the customs tariff (the rate of the general tariff of the treaty of 1894, the convention of 1904 and the value of import and export). Saint Petersburg [in Russian].
106. Murzakevich, N. (1883). Letters from Baron Antoine to Count Segura about the benefits of Marseille's maritime trade with Kher-son. Zapysky Odesskoho obschestva ystoryy y drevnostej rossyjskykh – Notes of the Odessa Society of History and Antiquities of the Russian, 13, p. 156–160 [in Russian].
107. Nazarenko, A.V. (2001). Ancient Rus on the international roads: Interdisciplinary essays of cultural, trade, political ties of the IX–XII centuries. Moscow: Yazyki russkoi kul'tury [in Russian].
108. Nebolsin, G. (1850). Statistical Review of Russia's Foreign Trade. Saint Petersburg [in Russian].
109. Nisselovich, L.N. (1893). About trading books. Saint Petersburg : Lito-Tipografiya Berman i Rabinovich [in Russian].
110. Ogloblyn, O. (1931). Essays on the history of capitalism in Ukraine (Vol.1). Kharkiv-Kyiv [in Ukrainian].
111. Ogloblyn, O. (1927). Transit Trade of Ukraine in the first half of the nineteenth century. Notes of the Historical and Philological Department of the Ukrainian Academy of Sciences. Kyiv: UAN [in Ukrainian].
112. Oguj, O. (2011). Moldavian trade route in the XIV–XVII centuries: trade, goods and customs. History of trade, taxes and duties. Proceedings of the Fifth International Scientific School-Workshop (p. 26–28). Kyiv [in Ukrainian].
113. Oljanchyky, D.G. (1933). The History of Trade of Ukraine with the Crimea (1754–1758) on the basis of the memorial of the French Consul of Charles Pessonel. Zapysky naukovoho tovarystva shevchenka – Notes of the Shevchenko Scientific Society, vol. 152 [in Ukrainian].
114. Oljanchyky, D.G. (1936). To the history of trade between Ukraine and Russia and the Baltic, in particular Starodub with Konigsberg at the end of the XVII and the beginning of the XVIII century. Zapysky chynu sv. Vasyliya Velykoho – Notes of the Order of St. Basil the Great, vol. 6, p. 1–2 [in Ukrainian].
115. Oljanchyky, D.G. (1936). Trade relations of Ukraine with Breslau in the 18th century. Nasha kul'tura – Our culture, 1 [in Ukrainian].
116. Oparin, D.I. (1968). A schematic analysis of the development of Russia's foreign trade for 175 years (1742–1917). Methodological issues in statistical research (p. 96–128). Moscow: Nauka [in Russian].
117. Osipov, A.N. (1891). Russian agricultural products in the markets of Turkey and Egypt. Saint Petersburg: Tip. V. Demakova [in Russian].
118. Ostapenko, S.S. (1912). Tasks of Russian grain exports: Towards grain exports. Kyiv [in Russian].
119. Pasternak, Ja. (1944). Old Galich Archaeological and historical experiments in 1850–1943 biennium. Krakiv – L'viv [in Ukrainian].

120. Pashuto, V.T., Novosel'tsev, A.P. (1967). Foreign trade of Ancient Rus (until the middle of the XIII century). *Ystoriya SSSR – History of the USSR*, 3, p. 81–109 [in Russian].
121. Pasternak, Ja. (1961). Archeology of Ukraine. The original, ancient and middle history of Ukraine for archaeological sources. Toronto [in Ukrainian].
122. Persowski, Fr. (1973). Jeszcze o grodach czerwieckich. *Studia Historyczne*. Krakow, 3 (62), p. 441–448 [in Polish].
123. Petrov, M.B. (2012). The city of Kamyanets-Podilsky in the 1930's of the XV–XVIII centuries: problems of socio-economic, demographic, ethnic and historical and topographical development. City and castle management. Kam'janec'-Podil's'kyj [in Ukrainian].
124. Podgars'ka, O. (1970). Economic ties of Kamyanets-Podilsky with the cities of Moldavia. Materials of the III-st Podillya Historical and Local History Conference (p. 92–94). Lviv [in Ukrainian].
125. Podgradskaja, E.M. (1968). Trade relations between Moldova and Lviv in the XVI–XVII centuries. Kishinev: Izd. CK KP Moldavii [in Russian].
126. Podgradskaja, E.M. (1980). Economic relations of the Moldavian principality and the Balkan countries with the Russian state in the 17th century. Kishinev: Izd. Shtinnica [in Russian].
127. Pokrovskij, V.I. (1902). Collection of information on the history and statistics of foreign trade of Russia (Vol.1). Saint Petersburg [in Russian].
128. Polons'ka-Vasylenko, N.D. (1995). History of Ukraine (Vol.2). Kyiv: Lybid [in Ukrainian].
129. Polyakov, V.A. (1976). The customs duty of the tsarist government and its influence on the development of domestic industry during the period of the expansion of the feudal system. Leningrad [in Russian].
130. Popov, O. (1926). The general nature of Ukrainian foreign trade in the prewar years. *Ukraina – Ukraine*, 5 [in Ukrainian].
131. Popov, O. (1927). Bread trade of Ukraine. The prewar crisis of Ukrainian grain exports. Kharkiv: Radjans'kyj seljanyn [in Ukrainian].
132. Potin, V.M. (1968). Ancient Rus and European states in the X–XIII centuries. Leningrad : Sovetskii khudozhnik [in Russian].
133. Pylypenko, O.Je. (2007). Published sources on the history of foreign economic activity of Ukraine as part of the Russian Empire in the nineteenth and early twentieth centuries. *Spetsial'ni istorychni dystsypliny: pytannia teorii ta metodyky – Special Historical Disciplines: Issues of Theory and Methodology*, 15, p. 124–134 [in Ukrainian].

134. Pylypenko, O.Je. (2008). Foreign economic ties of Ukrainian lands within the Russian Empire (1861–1914 pp.): Monograph. Kyiv: AMU [in Ukrainian].
135. Pylypenko, O.Je. (2014). Industrial regions of Ukraine in the foreign trade of the Russian Empire in the late nineteenth and early twentieth centuries. *Naukovi pratsi Natsional'noho universytetu kharchovykh tekhnolohij – Scientific works of the National University of Food Technologies*, Vol. 20, 6, p. 56–67 [in Ukrainian].
136. Razdorskii, A.I. (2000). Trade relations between Kursk and Ukraine in the 17th century (based on the materials of the Kursk customs). *Ukrainian Cossack State: Origins and Ways of Historical Development*, 7, p. 174–184 [in Russian].
137. Rejent, O.P., Serdjuk, O.V. (2011). Agriculture of Ukraine and the world food market (1861–1914): Monograph. Kyiv: Ins. istorii Ukrainy: NAN Ukrainy [in Ukrainian].
138. Rejent, O.P. (2017). General trends of development, the main centers and the reverse features of Ukrainian trade in the nineteenth and early twentieth centuries. *Problemy istorii Ukrainy XIX – pochatku XX st. – Problems of the history of Ukraine in the nineteenth and early twentieth centuries*, 26 [in Ukrainian].
139. Reshetchenko, D.V. (2007). Right-bank Ukraine in the international grain trade at the end of the XVIII – in the first half of the XIX century. *Ukrains'kyj istorychnyj zhurnal – Ukrainian Historical Journal*, 4, p. 69–82 [in Ukrainian].
140. Rozhko, M.F. (1990). Carpathian ways and their defense. *Ukrains'kyj istorychnyj zhurnal – Ukrainian Historical Journal*, 10, p. 86–97 [in Ukrainian].
141. Rybakov, B.A. (1951). Trade and trade routes. History of the culture of ancient Russia. Moscow: AN SSSR [in Russian].
142. Reychman, J. (1966). Le commerce Polonais en mer Noire au XVIIIe siècle par le port de Kherson. *Cahiers du monde russe et soviétique*, 2, p. 234–248 [in French].
143. Sicins'kyj, Yu. (2009). Podillia under the Lithuanian Rule. Kamianets-Podilsky [in Ukrainian].
144. Shaskol'skii, I.P. (1966). On the main features of Russian-Swedish trade in XVII century. *International relations of Russia in the XVII–XVIII centuries: economy, politics, culture*. Moscow [in Russian].
145. Shevchenko, F.P. (1959). Political and economic ties between Ukraine and Russia in the middle of the XVII century. Kyiv: Vydavnytstvo AN URSSR [in Ukrainian].

146. Shershenevich, G.F. (1888). The system of trade actions: Criticism of the basic concepts of commercial law. Kazan: Typ. Imp. University [in Russian].
147. Shyjan, R. (1994). Trade of cities of the Russian and Belgique provinces in the XVI – the first half of the XVII century. *Zapysky naukovohto tovarystva imeni Shevchenka – Notes of the Shevchenko Scientific Society*, vol. 228, p. 152–157 [in Ukrainian].
148. Shekera, I.M. (1963). International relations of Kievan Rus: From the history of foreign policy in the period of the formation and strengthening of the Ancient Russian state in the VII–X centuries. Kyiv: Vyd. AN URSS [in Ukrainian].
149. Shljahov, O.B. (2006). The question of the degree of development of capitalism in Ukraine in the late XIX and early XX centuries. *Problemy istorii Ukrainy XIX – pochatku XX st. – Problems of the history of Ukraine in the XIX and early XX centuries*, 12, p. 25–36 [in Ukrainian].
150. Shor, A.S. (1914). Commodity exchange between Russia and Germany over the past 20 years. Saint Petersburg [in Russian].
151. Shulga, I.G. (1964). From the history of economic ties between the Left-Bank Ukraine and Hungary in the XVIII century. *Ukrainian-Hungarian historical ties*. Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].
152. Shults, A.K. (1913). A study on the production and trade of Germany with field crop products for 30 years, in connection with the Russo-German trade agreement. Saint Petersburg [in Russian].
153. Skal'kovskii, A.A. (1836). Chronological review of the history of Novorossiysk region: 1730–1823. Odessa [in Russian].
154. Skal'kovskiy, A.O. (1994). History of New Sich, or the last Kosh Zaporozhian. Dnipropetrovsk: Sich [in Ukrainian].
155. Skal'kovskii, A. (1835). A sight at the history of trade in the Black and Azov Seas. *Zhurnal Mynysterstva vnutrennykh del – Journal of the Ministry of the Interior*, 9, p. 337–364 [in Russian].
156. Slabchenko, M. (1921). Materials for the economic and social history of Ukraine of the XIX century (Vol.1). Odesa [in Ukrainian].
157. Slabeev, I.S. (1964). From the history of the initial accumulation of capital in Ukraine. Kyiv [in Ukrainian].
158. Sobolev, M.N. (1915). History of the Russo-German Trade Treaty. Petrograd [in Russian].
159. Stashevs'kyj, Je.D. (1929). The agricultural market of the Right-Bank Ukraine for the pre-reform period. Kyiv [in Ukrainian].
160. Stepanenko, V.V. (2010). The place of the Northern Black Sea in Russia's foreign trade at the turn of the XIX–XX centuries: the na-

161. Stepanenko, V.V. (2007). Great capital in the North-Black Sea trade (1890–1914). *Eminak – Eminak*, 1(1), p. 47–51 [in Ukrainian].
162. Sveshnikov, I.K. (1990). The ancient Russian city of Zvenigorod and its trade links with the East. VI Intern. congress of Slavonic archeology, Prilep (Yugoslavia) (p. 195–197). Moscow: Nauka [in Russian].
163. Sokol'skii, B. (1913). Export of Russian flour to England (in connection with the state of export of flour in general). Saint Petersburg [in Russian].
164. Stopenchuk, S. (2011). Some aspects of the organization of trade in the Upper Bug in the II part of XVI century. *Istoriia torhivli, podatkov ta myta – History of trade, taxes and duties: collection of scientific works*, 1 (3), p. 45–48 [in Ukrainian].
165. Sydorenko, O. (1991). On the issue of Ukraine's participation in European Commerce of the Polska Rzeczpospolita Ludowa. *Ukraina i Pol'scha v period feodalizmu – Ukraine and Poland during the period of feudalism: collection of scientific works*, p. 47–60 [in Ukrainian].
166. Sydorenko, O.F. (1989). Trade routes of Russia with the East in the early feudal period. *Istorychni doslidzhennia. Vitchyzniana istoriia – Historical research. Patriotic history*, 15 [in Ukrainian].
167. Sydorenko, O.F. (1992). Ukrainian lands in international trade (IX – mid XVII century). Kyiv [in Ukrainian].
168. Sydorenko, O.F. (1988). To the question of the geography of Ukrainian-Russian trade relations in the second half of the XVI – first half of the XVII century. *Istoryko-geohrafichni doslidzhennia v Ukraini – Historical and geographical research in Ukraine*, p. 61–67 [in Ukrainian].
169. Ters'kyj, S.V. (2009). Galician-Volyn lands in trade with the Baltic (X–XIV centuries). *Gospodarka ludów morza Bałtyckiego. Mare Integrans: studia nad dziejami: wybrzezy morza Bałtyckiego: materiały z IV Międzynar. ses. nauk. Dziejow Ludow Morza Bałtyckiego Wolin*, 1–3 sierp. 2008 r. Wyd-wo Adam Marszałek [in Ukrainian].
170. Toi'chkin, D.V. (2004). Canals supplying Ukrainian land of blade weapons and materials for local fabrication of blades: XVII – first half of the XVIII century. *Special Historical Disciplines: Theory and Methodology*, 11, p. 176–186 [in Ukrainian].
171. Tomilovych, L.V. (1999). Naddnipyriansky link trade route east-west in XIII – sir. XVI century. *Vita Antiqua*, 2, p. 215–222 [in Ukrainian].

172. Trade in Ukraine, XIV – mid XVII century: Volyn and Naddniprovschyna. Academy of Sciences of the USSR. Archeographer, commission and others (1990). Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].
173. Tsitovich, P.P. (1886). Ocherk osnovnykh ponyatii torgovogo prava. Textbook of commercial law. Kyiv, 1891 [in Russian].
174. Tymchenko, V.M. (2009). The development of merchant shipping between the northern Black Sea regions of the Russian Empire and Turkey (1774–1853 years). *Ukrains'kyj istorychnyj zhurnal – Ukrainian Historical Journal*, 2, p. 66–77 [in Ukrainian].
175. Tymchenko, V.M. (2006). The role of Turks in the development of trade infrastructure in the south of Ukraine and the Crimea (the end of the XVIII – beginning of the nineteenth century). *Problemy istorii Ukrainy XIX – pochatku XX st. – Problems of the history of Ukraine XIX – beginning of the XX cent.*, 12, p. 126–135 [in Ukrainian].
176. Vasil'evskii, V. (1888, July). Ancient trade of Kiev with Regensburg. *Journal of the Ministry of Education*, p. 121–150 [in Russian].
177. Vernadsky, G. (1973). *Kievan Russia*. New Haven: Yale Univ. Press [in English].
178. Verzilov, A. (1898). Sketches of trade of Southern Russia from 1480–1569. *Zemsky collection of the Chernigov province*, 1, p. 44–66 [in Russian].
179. Vitchevskii, V. (1909). Trade, customs and industrial policy of Russia from the time of Peter the Great to our days. Sankt-Peterburg [in Russian].
180. Vojnarovs'kyj, A. (2015). North-eastern direction of foreign trade of Podillya in XV – the first half of the XVII century. *Problemy mizhnarodnykh vidnosyn – Problems of international relations*, 10–11, p. 390–402 [in Ukrainian].
181. Vojnarovs'kyj, A. (2015). Podillya land in the system of trade and economic relations of Poland and the Ottoman world in the XV – the first half of the XVII century. *Scientific journal of the National Pedagogical University named after M.P. Drahomanov: a collection of scientific works*, 13, p. 105–110 [in Ukrainian].
182. Volkov, A.F. (1910). The course of international grain trade. Sankt-Peterburg [in Russian].
183. Wawrzyńczyk, A. (1956). *Studia z dziejów handlu Polski z Wielkim Księstwem Litewskim i Rosją w XVI wieku*. Warszawa [in Polish].
184. Yasnopol'skii, L. (1914). The position of Russia in relation to the new Russo-German trade agreement. Kyiv [in Russian].
185. Yastrebov, F. (1936). The disintegration of the feudal-serf system and the emergence of capitalism in Ukraine in the first half of the 19th century. Kyiv [in Russian].
186. Jastrebov, F. (1939). Ukraine in the first half of the XIX century. Kyiv [in Ukrainian].
187. Zadorozhnyj, B.Je. (1978). From the history of trade relations of Galicia with eastern Ukraine and Russia in the first half of the XIX century. *Ukrains'kyj istorychnyj zhurnal – Ukrainian Historical Journal*, 12, p. 82–88 [in Ukrainian].
188. Zaharievich, F.A. (1854). Bread trade in the Black Sea and Azov ports of Southern Russia. Saint Peterburg [in Russian].
189. Zaval'njuk, K.V. (1998). Trade in industrial goods between Ukraine and Belarus in the second half of the XIX century. *Ukrains'kyj istorychnyj zhurnal – Ukrainian Historical Magazine*, 4, p. 43–56 [in Ukrainian].
190. Zaval'njuk, K.V. (1998). Ukrainian-Belarussian trade relations in the first half of the XIX century. *Istoriia Ukrainy – History of Ukraine*, 20 (Traven') [in Ukrainian].
191. Zinchenko, A.L. (1994). Church land tenure in the policy of tsarism on Right-Bank Ukraine in the late XVIII – first half of the XIX century. Kyiv [in Ukrainian].
192. Zhiro, A. (1915). Trade between Russia and France. Paris [in Russian].
193. Zhylenkova, I.M. (2016). Foreign Trade of Ukraine in the Context of the Interest of the Industrial and Agricultural Capital of the Russian Empire (1890's – 1914): monograph. Kyiv: Foliant [in Ukrainian].
194. Zolotov, V.A. (1963). Foreign trade of Southern Russia in the first half of the XIX century. Rostov-na-Donu: Rostovskii universitet [in Russian].
195. Zolotov, V.A. (1966). Bread export of Russia through ports of the Black and Azov seas. Rostov-na-Donu: Rostovskii universitet [in Russian].

Одержано 21.11.2017 р.